

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СЪВЕТСКИТЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИ ИЗДАНИЯ И ОБЩИТЕ КУРСОВЕ ПО ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ

ЕЛКА ДРОСНЕВА

Рецензент: проф. Евлоги Бужашки

Редактор: Мария Велева

Елка Дроснева. ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СОВЕТСКИХ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИХ
ИЗДАНИЯХ
И ОБЩИХ КУРСАХ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Объектом исследования являются материалы о Л. Каравелове, опубликованные в БСЭ, МСЭ, энциклопедических словарях, Детской энциклопедии, в национальных энциклопедиях советских республик и в энциклопедиях по истории, литературе и философии, в учебниках и хрестоматиях новой истории, истории южных и западных славян, истории философии и политических учений, в „Всемирной истории“ и академической „Истории Болгарии“, в „Очерках истории болгарской литературы XIX — XX вв.“, университетских учебниках литературы с 1926 по 1984 гг.

Как правило, авторами терминов и статей выступали выдающиеся советские ученые-слависты и болгаристы. Научный уровень работ полностью соответствовал степени изученности проблемы в болгарской и советской науках и общественно-политическому климату ко времени выхода в свет каждого материала. После второй мировой войны заметно расширился круг сведений о Каравелове в рассматриваемых изданиях, в результате углубленных монографических исследований его жизни, идеологии, революционной и литературной деятельности и за счет введенных новых терминов. Читателю предлагались более объективные и научно обоснованные оценки его места в болгарской истории и русской и сербской общественной, научной и культурной жизни.

Рассматриваемые издания выходили большими тиражами. Они пользуются заслуженным авторитетом не только в СССР, но и за границей. Таким образом советские ученые исполняют и роль посредника в ознакомлении отечественных и зарубежных читателей с одной из самых замечательных личностей Болгарского национального возрождения.

The paper studies the materials about Ljuben Karavelov, which were published in The Large Soviet Encyclopedia, The Small Soviet Encyclopedia, the encyclopedic dictionaries, the national encyclopedias of the Soviet republics, The Child Encyclopedia, in history, literature and philosophy encyclopedias, in the textbooks and readers in modern history, in history of south and west Slavs, in history of philosophy and political studies, in „World History“, in „Sketches in the History of Bulgarian Literature“, in the university textbooks in literature from 1926 up to 1984.

As a rule the authors of these materials were the best Soviet scientists, specialists in Slavonic and Bulgarian studies. The scientific level of their works corresponded with the stage of the development of the problems in Bulgarian and Soviet science and with the social and political situation at the time of the publication. After World War II the representation of Karavelov in these publications enlarged due to the new special studies of his life, ideology, revolutionary and literature activities and to the including of some new terms in the encyclopedias. The estimation of his role in Bulgarian history and Russian and Serbian social, scientific and cultural life became more objective and scientifically grounded.

The studied publications had large circulations. They have authority both in the USSR and abroad. Thus the Soviet scientists turn into mediators in the acquaintance of the readers in the USSR and abroad with one of the most remarkable persons of Bulgarian national Renaissance.

Изследването на живота и дейността на един от идеолозите на българската национална революция — Любен Каравелов — продължава повече от столетие. Библиографиите, с които днес разполагаме, показват, че особено интензивен е интересът към тази проблематика в България и Съветския съюз. Един оправдан интерес, предизвикан от сложната и богата личност на Каравелов, от неговото място в цялостния живот на българите и в руския обществен живот през 50-те — 60-те години на XIX в. В продължение на десет години Каравелов живее и твори в Русия. Част от тях съвпадат с времето на първата революционна криза, с разрастването на славянофилството и новите ярки изяви на революционерите демократи, с един по-висок етап в развитието на руската хуманитарна наука. Каравелов сътрудничи на руския печат, движи се сред най-активните кръгове на руската общественост, създава едни от първите си творби със значимо място в контекста на руската българистика. Така дейността и творчеството му се превръщат в неделима част от историята и културата на Русия. Това е едно важно допълнително обстоятелство, което и днес определя интереса към неговото дело в Съветския съюз.

Стремежът на всеки издател на енциклопедия е да представи в синтезиран вид последните постижения на науката по всички термини на словника. Това обстоятелство превръща енциклопедиите в своеобразно огледало на развитието на научните дирения по интересуващия изследователя въпрос. Но проучването на темата за Каравелов в този род издания и в общите курсове по хуманитарните дисциплини се налага и от още едно съображение. Историкът не може да не се интересува какво от постиженията на историческата наука достига до масовия читател, защо и как. А в нашето време, пренаситено от информация, разглежданите тук издания са първите, до които прибегва за справка и непрофесионалният читател, и професионалистът, незапознат отблизо с проблематиката.

Необходима е една уговорка, преди да се анализират материалите на Каравелов от съветските енциклопедични издания и общите курсове по хуманитарните науки. Съветската наука получи извънредно скромно наследство от дореволюционните учени по въпроса за живота и делото на

българския възрожденец¹. Периодът на формиране на съветската славистика е около 30 години (1917 — 1946). В началото на този период излизат предимно съчинения, подготвени още до революцията, или отделни статии, посветени най-вече на съвременната проблематика². Естествено това направи невъзможно по-пълното отразяване на живота и делото, на творчеството на Каравелов в първите енциклопедични издания и курсове по обща история. Добра основа по интересуващия ни въпрос е фактически само натрупаният огромен опит на дореволюционните учени в съставянето на енциклопедиите — някои от тях с множество свои статии, не са загубили научното си значение и днес. Но, както отбелязват в предговора съставителите на първото издание на Голямата съветска енциклопедия (по-нататък БСЭ), „революцията създаде един нов читател, с нови изисквания, с настойчивото желание да се ориентира в цялото многообразие на съвременността, да систематизира знанията си, да закрепи революционно-материалистическия си мироглед, да се запознае с последните постижения на науката“³. Този нов читател вече не можеше да бъде удовлетворен поради подготовката и най-вече поради мирогледа си от дореволюционните издания. Неговите потребности доведоха до решението на Президиума на Централния изпълнителен комитет на СССР за създаването на Голямата съветска енциклопедия.

Това внушително издание бе предназначено за „основните кадри, осъществяващи изграждането на съветския строй“. „Челните редици на работниците, ръководителят на работилницата, профсъюзният деец, агрономът и селският стопанин, кооператорът и съдията, учителят и журналистът, партийният работник, съветският административен кадър, учащият се и пр. трябва да намерят в нашия речник както статии, задълбочаващи и обогатяващи техните знания в съответния отрасъл, така и справките, нужни им при практическата работа“⁴. Затова и акцентът беше поставен върху „икономиката, съвременната политика и съветската практика“. Тези изходни позиции на редколегията, оглавявана от О. Ю. Шмид, както и неразработеността на проблематиката обясняват немногословното представяне на Каравелов.

В термина „Болгария“ (автор И.Б. Орманов) Каравелов единствен от четиримата големи идеолози на националната ни революция не е споменат⁵. Но в същия този том 6, завършен през 1927 г., а през 1930 г. излязъл и в допълнителен тираж от 15 000 екземпляра, на Каравелов е отредено място в статията „Болгарская литература“. Авторът ѝ К. С. Кузмински го представя с няколко произведения — „Хаджи Ничо“, „Войвода“ и „Мамино детенце“, говори за силното впечатление, което е направила книгата му „Памятники древнего быта болгар“. Той прави обща характеристика на тематиката в

¹ Дореволюционните публикации за Каравелов, включително рецензии върху произведенията му и статии в речници, са по-малко от 20.

² Вклад советской науки в изучение истории зарубежных славян. — В: Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник М., 1981, с. 8 и сл. До 30-те години съветските публикации за Каравелов в общи линии се изчерпват със следните заглавия: Волков, Е. Христо Ботев. М., 1926; Караиванов. Болгарская литература. — Вестник иностранной литературы, 1928, № 11, 108 — 111; Козьмин, Б. П. Любен Каравелов и Светозар Маркович и их связи с русскими революционерами. — Каторга и ссылка, 1933, № 4 — 5 и посочената по-долу статия на Д. Димитров (вж. бел. 8). Преглед на проучванията на руските дореволюционни и съветски учени за Каравелов вж. у Ерихонов, Л. С. Руското общество и българската литература. С., 1967, 207 — 230. Срв. и Шарова, Кр. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860 — 1867. С., 1970, с. 19 сл.

³ От редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1926.

⁴ Пак там.

⁵ Болгария. — БСЭ. Т. 6. М., 1930, стлб. 708 — 757.

творчеството му, подчертава призива на Каравелов за борба срещу социалните и националните врагове и заключава, че най-голямата заслуга на възрожденеца ни като писател е, че е „дал първите образци на българската проза“. За революционната му дейност не се говори⁶. Липсата е попълнена в отделения термин „Каравелов“, чийто автор не е посочен. В него заслужават внимание няколко момента: оценката, че Каравелов е представител „на революционната дребна буржоазия в епохата на борбата за национална независимост“, че е издавал „революционните вестници „Свобода“ и „Независимост““ и е създател на българската повест. Последната оценка днес вече е надживяна. От съчиненията му са посочени „Крива ли е съдбата“ и „Българи от старо време“. Пригодена за нуждите на съветския читател, статията специално изтъква периода на живота му в Русия и влиянието на съчиненията на Чернишевски върху творчеството му, особено на „Какво да се прави“⁷. По-богатата информация в този термин се дължи на няколко обстоятелства. Към времето, когато се готви и печата томът (излязъл е през юли 1937 г.) в съветската наука вече се е появила първата голяма статия, изцяло посветена на нашия възрожденец⁸. Създаден е Институтът по славяноведение в Ленинград, който вижда своите задачи в изследването на проблемите на съвременността и в подчертаното внимание към развитието на славянските народи в епохата на капитализма и към класовата им борба⁹. През 1930 — 1931 г. са излезли и първите томе на „Литературная энциклопедия“, която и в по-голям обем отразява жизнения път, дейността и литературно-художественото наследство на Каравелов.

Литературната енциклопедия идва в отговор на потребностите от преосмисляне на световната литература от позициите на марксизма-ленинизма и от нейното популяризиране. „Нашата епоха — отбелязват редакторите ѝ, сред които е и А. В. Луначарски, — постави проблемите на културната революция сред основните си проблеми. Към културата се приобщиха и търсят знания огромни човешки маси. Нуждите на новия читател в областта на литературата са значителни. Систематизацията на сведенията в тази област се превърна в насъщна необходимост. Всичко това налага издаването на Литературната енциклопедия“¹⁰. Стремехът на създателите ѝ е възможно най-пълно да представят историята и съвременното състояние на литературата в СССР и зад граница.

Терминът „Болгарская литература“ е разработен от Караиванов. Заедно с Ботев и Славейков Каравелов е поставен сред най-ярките представители на възрожденската ни литература: „Тези писатели и поети, които в същото време бяха и политически дейци, и революционери, завещаха на новата българска литература борческите мотиви. Те подчиняваха поезията на задачите на освободителното движение на българския народ. Творчеството им беше проникнато от неопределима ненавист към всички угнетители.“¹¹ Литература за Каравелов не е посочена, освен общите съчинения като това на Б. Пенев.

В термина „Болгарский язык“ авторът Г. К. Данилов не посочва имената на творците, допринесли за формирането на съвременния български

⁶ Болгарская литература. — БСЭ. Т. 6, стлб. 757 — 763.

⁷ Каравелов. — БСЭ. Т. 31. М., 1937, стлб. 426.

⁸ Димитров, Д. К. Изучению Любена Каравелова. — В: Труды Института славяноведения. Т. 1. Л., 1932, 117 — 140.

⁹ Державин, Н. С. Наши задачи в области славяноведения. — Труды. . . , 1 — 14.

¹⁰ Предисловие. — В. Литературная энциклопедия. Т. 1. М., 1930, с. 3. Тиражът на Т. 1 е 15 000 екз., а на Т. 5, в който попада терминът „Каравелов“ — 35 000 екз.

¹¹ Болгарская литература. — В: Литературная. . . , стлб. 560.

книжовен език, но самата поява на термина разширява тематичния обхват на българската проблематика в съветската енциклопедична традиция¹².

Живеещият по това време в СССР Георги Бакалов е автор на термина „Каравелов“ в петия том на изданието. Той представя възрожденеца като „известен български революционер, писател, поет и публицист, фолклорист“. През 1857 г. Каравелов се преселва в Москва, където се запознава с напредничавата руска литература и възприема тогавашните радикално-национални идеи. От руския период са посочени съчиненията му „Паметници. . .“ и „Страници из книги страданий болгарского племени“. В Сърбия Каравелов „става изразител на политическите стремежи на радикалната младеж (Омладина) в литературата. Особено влияние има повестта му „Крива ли е съдбата“, която до известна степен е преработка на „Какво да се прави“ от Чернишевски. Освен изповядането на свободни отношения между половите в тази си повест Каравелов прокарва и социалнополитическите си възгледи, разобличава богатите като грабителите на чуждия труд.“ След освобождаването му от затвора, Каравелов се преселва в Румъния и „става вожд на революционно настроените емигранти“. Под негова редакция в Букурещ излизат два вестника, които си поставят задачата да готвят селяните и занаятчиите в България за въстание. След гибелта на Левски (1873) — ръководителят на революционната партия в България, изразяващ освободителните стремежи на дребната буржоазия към освобождение от турците и гърците (отвън), от една страна, и от търговско-лихварската буржоазия (вътре в страната), от друга, — Каравелов се оттегля от революцията и става типичен просветител. Той организира дружество за разпространение на полезни знания, издава аполитичното списание „Знание“ (1875). Бакалов определя Каравелов като „първия български писател — професионалист и основоположник на българската белетристика. Въпреки разлятостта си и изобилието от лирически отклонения, разказите му са правили силно впечатление на читателите с описанието на народните страдания. В много от тях Каравелов рисува българските богаташи с много хумор и сарказъм.“ От повестите му авторът на термина изтъква „Българи от старо време“. „Каравелов има огромно значение и като литературен критик — продължава Бакалов. — В серия статии „Знаеш ли ти кои сме?“ той подлага на безпощадна критика слабохудожествените четива, печатани на български език по това време.“ Според Бакалов стихотворенията му „нямат големи художествени достоинства, но за времето си са много популярни“. Посочени са още издаваната от Каравелов „Детска библиотека“ (1872—1873), книгата „Кирил и Методий“ (1875) и сборникът „Сокол“ (1872). Към термина Бакалов привежда доста подробна библиография на съчиненията на Каравелов на български език и преводите на руски, осемтомното издание на З. Стоянов и четиритомното на Асен Младенов (1924), което е рецензирал през 1925 г., и литература за възрожденеца: първия том от „История на Априлското въстание“ от Д. Т. Страшимиров, брошурата си „Българската литература и социализма“ (1919), част първа на „Българската литература“ от Б. Ангелов и „Биография на Христо Ботев“ от Михаил Димитров (1924)¹³. Редица оценки на Бакалов, включени в този термин, впоследствие бяха надживяни, но по времето когато е писан те са широко разпространени в българската марксистка книжнина, а отчасти и в буржоазната литература. Остаряването им с течение на времето съвсем не омаловажава заслугите на Георги Бакалов в популяризирането на живота, дейността и литературното наследство на

¹² Болгарский язык. — В: Литературная. . . , стбл. 564 — 567.

¹³ Каравелов. — В: Литературная энциклопедия. Т. 5. М., 1931, стлб. 105.

Каравелов сред съветските читатели в първите десетилетия след Октомврийската революция.

В годините до Втората световна война две издания претърпява Малката съветска енциклопедия (по-нататък — МСЭ). Първото започва да излиза през 1928 г. по решение на Президиума на БСЭ в отговор на необходимостта от „сравнително неголяма и при това по-популярна енциклопедия, предназначена за широките маси“, по-достъпна „и по обем, и по съдържание, и по цена“. За авторския колектив с главен редактор Н. Л. Мешчериков това е задача „с огромна политическа значимост, заемаща сред задачите на пролетарската диктатура съвсем не последното място“¹⁴. Изхождайки от предназначението на изданието, неговите издатели акцентират при подбора и разкриването на термините върху въпросите на икономиката и политиката. Като пример за такъв подход може да послужи дори само терминът „Болгария“, в който в няколко реда е дадена цялата ни история до Освобождението, а на повече от страница — съвременният период, състоянието на работническото и социалистическото движение и пр. и е посочен авторът само на тази част — Я. Букшпан¹⁵. Ето защо и името на Каравелов липсва в този термин. Среждаме го в следващия термин „Болгарский язык и литература“, чийто автор не е посочен. Целият текст за Каравелов изглежда така: „От началото на XIX в. под руско и европейско влияние се развива художествената литература (Петко Славейков, Каравелов, Христо Ботев)“. Тук обаче има един нов момент, липсващ в БСЭ, който заслужава внимание — желаещите да обогатят знанията си за българската литература са насочени от автора към две реномирани издания на руската дореволюционна славистика: книгата на А. Пипин и В. Спасович „История славянских литератур“, том I (СПб., 1879) и на К. Кузмински „Очерк развития новой болгарской литературы“ (М., 1907)¹⁶.

Във второто издание на МСЭ за Каравелов се говори само в термина „Болгарская литература“. Авторът му Георги Бакалов определя Каравелов като създател на българската повест, а наред с Ботев и като представител на „обществено ангажираното изкуство и публицистичната критика“¹⁷.

Името на Каравелов, а отчасти и дейността му са отразени в два от издадените преди Втората световна война енциклопедични речника. В „Новейший энциклопедический словарь“ липсва уводна статия, от която да се добие представа за целите и задачите на изданието, за принципите на комплектуване на словника. В термините „Болгария“, „Болгарский язык“ и „Болгары“ имена не се споменават. Самостоятелният термин „Каравелов“ гласи: „Каравелов, Любен (1837—1878) — изтъкнат български политически деец и писател, събрани съчинения в 8 тома (1887)“¹⁸.

„Советский энциклопедический словарь“ е замислен като четири томно издание, но от него излиза само том първи. „Днес — пишат съставителите му — когато масовият пролетарски поход за овладяване на всички културни върхове едва започва, даже най-простото систематизиране на научните знания и опита на борбата придобива изключително значение. Такава задача си поставят енциклопедичните издания, и по-специално Съветският енциклопе-

¹⁴ Предисловие. — МСЭ. Т. 1. М., 1928, с. 2.

¹⁵ Болгария. — МСЭ. Т. 1, стлб. 776 — 780.

¹⁶ Болгарский язык и литература. — МСЭ. Т. 1, стлб. 780.

¹⁷ Болгарская литература. — МСЭ. Т. 2. М., 1937. Това издание в тираж 61 500 екз. е допечатка на второто издание. Томът излиза за първи път през 1933 г. в тираж 51 000 екз. В. Т. 5 (М., 1937) липсва термин „Каравелов“.

¹⁸ Новейший энциклопедический словарь. Т. 1. Л., 1926—1927, стлб. 1144. Тиражът на тома е 25 000 екз.

дичен речник.¹⁹ Томът прави впечатление с количеството българистични термини, особено от новата история, колкото и кратко да е изложението в тях: „България“, „Българска литература“, „Българска социалдемократическа партия“, „Българска комунистическа партия“, „Българското въстание от 1923 г.“, „Българи“, „Българи волжски“. Каравелов е споменат в термина „Болгарская литература“ редом със Славейков, Раковски и Ботев като един от представителите на „новобългарската литература, която през втората половина на XIX в. преживява разцвет, намира се под силното руско и западноевропейско влияние и отразява стремежите към национална независимост и различните моменти от борбата за нея“. Той е „едновременно писател и политически деец“²⁰. Трудно е да се каже дали съставителите са предвиждали отделен термин за този български възрожденец — такава практика, макар и все още немного ярко изразена, вече съществува в съветската енциклопедична традиция. След името на Славейков специално е отбелязано в скоби да се види отделният термин — такова указание няма след името на Каравелов. Няма обаче и след името на Ботев, а термин „Ботев“ е включен в речника.

В самия край на 30-те години в СССР е издаден един от първите марксистки курсове по нова обща история. Негов автор е Е. В. Тарле. Общият замисъл на курса, акцентът върху развитието на западноевропейските страни в ново време обясняват лаконичното представяне на българското националноосвободително движение през епохата на Възраждането единствено с Априлското въстание²¹.

По време на Втората световна война през зимата на 1943—1944 г. в Москва Н. С. Державин чете пред български емигранти лекции по българска история. Те обхващат проблеми на произхода на българите и образуването на Първата българска държава, на богомилското движение, живота на българите по време на византийското и османското владичество, началото на възрожденските процеси и националноосвободителното движение докъм 1875 г. Техният автор е с вече доказани трайни интереси към българската история, особено към периода на Възраждането. В процес на подготовка е основният му труд „История Болгарии“. Но в конкретния случай с лекциите си той трябва да отговори и на ясно определената политическа задача — да представи пред нашите емигранти в СССР една марксистка концепция за миналото, а с оглед на историческия момент и предстоящите задачи — с подчертано внимание към политическите, националните и класовите борби на българите през вековете. Именно тази задача обяснява и акцентите в лекционния курс на Державин.

Лекцията за Л. Каравелов е първият в съветската историопис опит за цялостно монографично разглеждане на живота, революционната дейност, идеологията и творчеството на големия български възрожденец. В този смисъл тя е важен етап в развитието на съветското каравелознание. Ученият прави кратка животописна скица на Каравелов, очертава социалния му произход, пътя му към революцията, идейните влияния върху него. При подбора на фактите Державин се опира предимно на български буржоазни и марксистки автори и показва добро познаване и ориентиране в съществуващата литература. Оценките му са почерпани от съчиненията на Хр. Кабакчиев, Г. Бакалов и М. Димитров, осмислени и обогатени от самия него.

¹⁹ Предисловие. — В: Советский энциклопедический словарь в 4-х томах. Т. 1. М. — Л., 1931. Тиражът на тома е 100 000 экз.

²⁰ Болгарская литература. — Советский..., стлб. 185.

²¹ Тарле, Е. Новая история. Ч. 1 — 2. М., 1939.

Като цяло очеркът дава точна представа за времето, в което е писан, и за състоянието на научните дирения по това време. Ето защо така вътрешно противоречиво е представена и идеологията на Каравелов: той според Державин е възприел позициите на руската различна интелигенция, на революционерите демократи, на руския утопичен социализъм, на революционното народничество и началата на радикално-демократическата литературно-художествена критика (според съветското издание „История Болгарии“), или на либерално-демократическата (според българското издание на лекциите). Едновременно с това Каравелов е представен и като демократ-народник, и като човек, отразяващ интересите на радикално настроената дребна буржоазия²². Последната оценка е направо заета от Кабакчиев. Явен е стремежът, без да се подценяват заслугите на Каравелов към националнореволюционното движение, той все пак да остане — заради последните пет години от живота си — в сянката на Ботев и Левски. Това въпреки е тенденция, която се забелязва значително по-рано, още в края на 20-те години. Поради класовия си произход, смята Державин, през 1874 г. Каравелов „се обърква пред този нов революционен порой, който руши и завлича по пътя си всички прегради, каквито и жертви да му струва това; Каравелов не успява да поеме ръководството на този нов порой, до голяма степен бликнал от неговия извор — БРЦК, и пороят отминава покрай него. Каравелов честно и съзнателно отстъпва мястото си на други, които в даден етап от развитието на революцията се оказват на достатъчна висота да разберат нейните насоки и задачи не в зависимост от личния характер или темперамент, защото тези други идеологично стояли на нивото на възникналите нови задачи.“²³

С незначителни изменения същият текст на лекциите на Державин влиза в четвъртия том на неговата „История Болгарии“²⁴. Почти до средата на 50-те години те остават най-пълното изложение на руски език за живота и делото на Каравелов и оказват влияние върху следващите общи курсове и енциклопедични издания независимо от това, дали авторите им се позовават или не на труда на Державин. Би могло да се каже, че като модел на подреждане на информацията за българския възрожденец техният живот е още по-продължителен — биографична скица с акценти върху социалния произход и периода в Русия, маркиране на пребиваването в Сърбия, Австро-Унгария, публицистична дейност в Букурещ и оглавяване на революционното движение като председател на БРЦК, оттегляне от комитета и издаване на сп. „Знание“, литературно творчество. От тези лекции нататък традиционни за съветските автори на общи курсове и термини в енциклопедичните издания стават проблемите за идеологията на Каравелов и нейното формиране, за разбиранията му за политическата платформа на движението, за южнославянската федерация и бъдещото устройство на свободна България, за действията му след гибелта на Левски, взаимоотношенията с Ботев и напускането на комитета.

През 1942 г. Държавният научен институт „Съветска енциклопедия“ започва издаването на серия справочници за отделни страни и региони — „САЩ“, „Страни Тихого океана“, „Британская империя“, „Страни Ближнего и Средного Востока“, „Скандинавские страны“. В тази поредица през 1946 г.

²² Державин, Н. С. Лекции по българска история. С., 1946, 324 — 338. За очерка, посветен на Каравелов срв. Ангелов, Д., Г. Д. Тодоров. Н. С. Державин като историк на българския народ. — Ист. преглед, 1963, № 6, с. 92.

²³ Державин, Н. С. Лекции. . . , с. 320, 327 — 328.

²⁴ Державин, Н. С. История Болгарии. Т. 4. М., 1948. Тиражът на този първи общ курс по българска история до Освобождението, написан от марксистки позиции, е 7000 екз., а на българското издание на лекциите — 15 000 екз.

излиза справочникът „Балканские страны“. Негов отговорен редактор е Ф. Н. Петров. Справочникът съдържа три уводни статии с общобалканска проблематика — „Балканите и балканските народи“ от Васил Коларов, „Балканският полуостров“ от И. А. Шелапутин и „Балканите и немската агресия“ от М. М. Жирмунски. На всяка страна са посветени отделни очерци — Югославия (130 стр.), Румъния (105 стр.), България (92 стр.), Гърция (82 стр.) и Албания (34 стр.). Изданието е снабдено с библиография, хронологическа справка и карти. Очеркът „България“ е разработен от византиниста Б. Т. Горянов, а това обяснява защо като цяло параграфът за освободителното движение през Възраждането прави впечатление с хаотичността на излагания материал и множеството неточности. За Каравелов например се казва, че е „създател на цяла мрежа революционни комитети сред емигриралите в Румъния българи“²⁵. В същото време обаче за първи път в съветско издание от този тип се споменава, че „през 1860 г. група български студенти в Москва начело с Каравелов, Р. Жинзифов, К. Миладинов (станали по-късно видни обществени дейци) организират българско дружество „Братски труд“²⁶. Революционната дейност на Каравелов остава неразкрита, но тази оценка се отнася и за Ботев и Левски, за когото се твърди, че се е самоубил в затвора. В параграфа „Култура“ С. Б. Бернщайн го представя като „първия голям български белетрист“, т. е. възприема оценката на Г. Бакалов. „Литературната си дейност започва в Москва, където живее около десет години. Каравелов е основоположник на реалистическата повест и се намира под силното влияние на Гогол и Шевченко. Силно влияние върху формирането на мирогледа му оказват Чернишевски и Херцен. Най-известни са повестите от сборника му „Българи от старо време“. Каравелов взема активно участие в подготовката на въстание на българския народ против турците, издава вестници, пише публицистични статии. В тази си дейност той е тясно свързан с видния български поет и революционер Христо Ботев, който застава начело на подготовката на въстанието, избухнало през 1876 г., в което и загива.“²⁷ Бернщайн сочи Каравелов и като един от българите „учили в Русия, усвоили всички постижения на руската култура, а после посветили живота си на делото на политическото и културно възраждане на българския народ“ (в параграфа „Културните връзки на българи и руси“)²⁸. В общата хронология са посочени годините на раждането и смъртта на възрожденеца ни и на създаването на „Братски труд“. Както се вижда, представянето на Каравелов е твърде бледо и нелишено от съществени пропуски и неточности, което между другото се дължи на факта, че в авторския колектив не са привлечени специалисти по история на българското Възраждане.

Справочникът „Балканские страны“ с всички свои достойнства и въпреки недостатъците си се ползва с голяма популярност в първите следвоенни години, когато все още липсва достатъчно научна и популярна литература по българските проблеми, а потребността от нея е огромна поради новата обществено-политическа обстановка на Балканите след Втората световна война. Той обаче не оказва въздействие върху по-нататъшното развитие на съветската енциклопедична традиция и върху общите курсове по хуманитарните науки в тази област. В отчета на Катедрата по история на южните и западните славяни в МГУ „М. В. Ломоносов“ за учебната 1946—1947 г. се отбелязва, че студентите от II курс, специализиращи

²⁵ Балканские страны. М., 1946, с. 339. Тиражът на изданието е 50 000 екз. За авторството на Горянов срвн.: Историки-словисты Московского университета. 1939—1979. М., 1979, с. 22.

²⁶ Балканские страны..., с. 339.

²⁷ Пак там, с. 366.

²⁸ Пак там, с. 375.

в катедрата, вместо да ползват посочената от преподавателите литература, разчитат при подготовката си на този справочник, на първото издание на БСЭ и някои други справочници. В такива случаи преподавателите са отказвали да ги изпитват, а и общата им успеваемост е била незадоволителна²⁹. Тази оценка на катедрата категорично разкрива принципите и високите ѝ изисквания, на които почива разбирането ѝ за подготовката на кадри по история на южните и западните славяни, включително на България. Същевременно тя е и косвена оценка на справочника и показва становището на учениите от катедрата, че довоенните енциклопедични издания, в т. ч. и БСЭ, вече не отговарят на новите потребности на времето.

В началото на 50-те години няколко издания дават облика на съветските общи курсове и енциклопедии, засягащи въпросите около живота и делото на Л. Каравелов. Тогава са преведени от български език лекциите на Д. Косев „Нова българска история“ и трудът на Ж. Натан „Българско възраждане“. Явление в българското каравелознание, добре познато на съветските учени, е книгата на М. Димитров „Христо Ботев“ (С., 1948). Именно на тях се опират съставителите на академичната „История Болгарии“, второто издание на БСЭ и третото на МСЭ, на тритомния „Энциклопедический словарь“ и многотомната „Всемирная история“, на университетските учебници по нова история и на учебниците за девети клас на средните училища. Всички изброени издания са готвени в първите следвоенни години и се вписват във втория, съвременния етап от развитието на съветската славистика. Важно значение за тяхното осъществяване има възобновеният в края на 40-те години Институт по славяноведение към АН на СССР, който вижда задачите си във всестранното разработване на историята и културата на славянските народи. „Историята на трудещите се маси — историята на работническата класа и селячеството, историята на революционното движение, на създаването и развитието на националното движение в славянските страни, поели пътя на строителството на социализма, — такива са най-важните области за изследване от съветските историци-слависти.“³⁰

Двухтомната академична „История Болгарии“ излиза в отговор на поставената задача за написване на отделни истории на всяка славянска страна — задача, която има своите научни и обществено-политически измерения. При нарастващия интерес на съветските хора към миналото и настоящето на България, пишат авторите на труда, „наличната литература, даваща общ очерк по история на България, е извънредно оскъдна и в никакъв случай не може да удовлетвори нуждите на съветския читател, още повече, че или е остаряла и представя едностранно българското минало, или е написана от позиции, чужди на марксистко-ленинската методология“³¹. Характерът на изданието определя представянето на Каравелов в него не в отделен очерк, а в контекста на революционното движение в българските земи и дейността на БРЦК. Автор на параграфа „Образуване на БРЦК“ е един от големите съветски историци българисти С. А. Никитин. Като се имат предвид неговите трудове в следващите десетилетия, включително по тези проблеми, веднага става ясно, че страниците за Каравелов са плод на вникване в съществуващата литература, не и на работа с изворите и самостоятелно проучване. Тази оценка не омаловажава значението на „История Болгарии“ в развитието на изследванията на съветските учени за

²⁹ Отчет о работе кафедры истории южных и западных славян в 1946—1947 учебном году. — В: Историки-слависты Московского университета. . . , с. 190.

³⁰ Греков, Б. Д. От редакции. — В: Уч. зап. Института славяноведения. Т. 1. М. — Л., 1949. с. 3.

³¹ История Болгарии. Т. 1. М., 1954, с. 7 и сл.

българския възрожденец. Никитин е обхванал всички до момента постижения на българските и съветските изследвачи в разработването на проблемите — трудовете на П. Зарев, А. Бурмов, С. Каракостов, Д. Т. Страшимиров, Ж. Натан, М. Димитров, партийните документи. Но нека не забравяме, че това е време до голяма степен на утвърдените схеми, на все още липсващи задълбочени проучвания на извори и издирване на нови, на засилена тенденция за противопоставяне на четиримата големи идеолози на Възраждането един на друг, а в общественно-политически аспект — време на култа към личността. И ако днес можем и трябва да отхвърлим преобладаващата част от оценките на Никитин за идеологията на Каравелов, отразени в това издание, то трябва определено да подчертаем — това са оценки не само неговии, а и на тогавашната наука. Ето защо е налице цялата разлятост и противоречивост в представянето на идеологията на Каравелов — той е „буржоазен демократ“, а още и „либерал“ и „либерален просветител“, фактически без инициатива в създаването на БРЦК, а само привлечен от Левски, след гибелта на когото става и „ренегат“, проявява диктаторски стремежи и е изцяло в услуга на сръбската политика. Но Никитин не се поддава докрай на тези преднамерени твърдения — той подчертава важното значение на Каравелов за българската революция, макар че повече го поднася като тезис, отколкото да го докаже аргументирано. И все пак той остава на позициите, че поради класовата си природа Каравелов не може изцяло да приеме революционерите демократи, попада под влиянието на реакционното славянофилство — именно такава е тогавашната оценка на съветската наука за славянофилите — и според особеностите на момента е с революционерите или с просветителите. „За него — пише Никитин — са характерни политическата неустойчивост, колебанията между революционност и либерализъм; и в края на краищата либералният просветител у него взема връх.“³² Тази неизбистреност в оценките за идеологията на Каравелов е характерна не само за Никитин — тя е грешка на растежа на науката и обществото. За времето, когато е писан, трудът е напълно представителен и точен като обобщение на постиженията и слабостите не само на съветското, но и на българското каравелознание.

Тогавашното разбиране за политика и дееца на националното революционно движение Каравелов е сложило отпечатък и върху представянето на българския възрожденец в главата, разкриваща българската култура през тази епоха. Авторът ѝ И. М. Шептунов, впоследствие един от големите специалисти по живота и творчеството на Каравелов дава първия в съветската наука по-цялостен преглед на литературното наследство на Каравелов, който се отличава и с добре дозирани оценки. Но макар и с уговорки и той се е поддал на общата неразбория около идеологията на Л. Каравелов и най-вече около „прелома“ у него след гибелта на Левски. И. М. Шептунов отбелязва, че оттеглянето на Каравелов от комитета оказва влияние и върху качествата на литературните му творби: „В произведенията на Каравелов, създадени след 1874 г., вече няма предишната революционна страст, те са по-слаби и по формата си. Критичното отношение към окръжаващата го действителност в този последен период от творчеството му има не революционен, а либерално-буржоазен характер.“³³ В следващите години, когато пристъпва към задълбочено изследване на литературното наследство на Каравелов, Шептунов ще има нужната научна доблест да преодолее тази своя оценка. За това най-добре свидетелствува трудът му,

³² Пак там, с. 720.

³³ Пак там, с. 318.

публикуван в „Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв.“ (М., 1959).

Тази книга, предназначена за широк кръг от читатели, както пишат създателите ѝ, е „опит за създаване на обобщаващ систематизиран курс по история на българската литература от 50-те години на XIX в. до наши дни. . . В отделни глави са разгледани онези писатели, чието творчество е най-характерно за един или друг исторически период“. Така те осъществяват една отдавнашна идея на академик Н. С. Державин — написване на история на българската литература³⁴.

Каравелов е многократно споменаван в общия преглед на българската литература през епохата. На неговия живот, революционна дейност и литературно наследство е посветена и специална глава. Към времето на написването ѝ авторът И. Шептунов вече е защитил кандидатската си дисертация на тема „Отражение гайдуцкогo движения в болгарской литературе 50—70-х гг. XIX в.“ (М., 1956), в която разглеждат и хайдушките повести на Каравелов³⁵. Детайлният анализ на произведенията на българския възрожденец от всички жанрове, открояването на най-ярките от тях, създадени в Русия, Сърбия или Румъния, очертаването на точното му място в развитието на българската литература показват задълбочената работа на Шептунов по изследване на художественото и идейното наследство на Каравелов, запознаването му с българската научна книжнина. Още в началото на главата, посветена на Каравелов, той категорично отбелязва: името на този „голям писател от епохата на националноосвободителната борба на българския народ през 60-те — 70-те години на XIX в., на един от първите създатели на реалистични произведения в българската проза по право стои редом с имената на Христо Ботев и Иван Вазов. . . Той е изтъкнат революционен деец, голям познавач на бита на българския народ, фолклорист, етнограф, литературен критик, издател и редактор на революционните емигрантски вестници „Свобода“ (1869—1872) и „Независимост“ (1873—1874), а така също и на културно-просветното списание „Знание“ (1875—1878).“³⁶ Жизненият път на Каравелов е представен през призмата на формирането на неговите идейно-политически и художествено-естетически възгледи. В този процес Шептунов откроява опознаването от Каравелов на българската действителност, влиянието на руската обществено-политическа мисъл от 50-те 60-те години и особено на възгледите на революционерите демократи, най-вече на Чернишевски „по естествонаучните, етически и естетически въпроси“. Такова конкретизиране на влиянието на руските революционери демократи върху възгледите на Каравелов срещахме за първи път в съветската наука. „Именно на тези въпроси Каравелов отдава предпочитание, тях възприема по-дълбоко, отколкото проблемите на селската революция, революционната борба и социализма. Това не е могло да не окаже влияние и в бъдеще, когато моментът е изисквал да се прояви решителност и последователност в революционната борба за освобождението на България.“³⁷ Представяйки цялостно творчество на българския възрожденец, Шептунов все пак се спира по-задълбочено на най-ярките произведения от времето на престоя му в Русия — „Паметници. . .“, „Страници. . .“, в Сърбия — „Крива ли е съдбата?“ „Е ли крива судьбина?“, след Будапеща — „Записки от мъртвия дом“; публицистиката му от времето на БРЦК и трилогията „Три картини из българския живот“; „Българи

³⁴ Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв. М., 1959, с. 9, 12.

³⁵ Срв. Ерихонов, Л. С. Руското общество. . ., с. 222.

³⁶ Очерки истории болгарской литературы. . ., с. 52.

³⁷ Пак там, с. 54.

от старо време“ „Записки за България и българите“ и др. Авторът специално изтъква, че Каравелов изхожда от принципите на материалистическата естетика, „отдава огромно значение на възпитателното въздействие на литературата върху читателя, подчертава общественото ѝ значение и пледира за правдивост на литературата“³⁸. Едно от най-големите достойнства на труда на Шептунов е, че той е съумял да открои мястото на Каравелов в българската литература не само като новатор, минал през школата на руската класическа литература, но и като наследник на художественотворческите принципи на Д. Чинтулов и Г. Раковски — писателя, учения и публициста, на революционната традиция на българската литература. В тази връзка той разглежда и хайдушките повести на Каравелов. Добре дозирано Шептунов представя взаимното влияние между творчеството на българския възрожденец и тогавашната сръбска литература. В общия преглед на творчеството му авторът дава и новото си разбиране за произведенията от периода след оттеглянето му от БРЦК. Според него тези съчинения и особено „Три картини из българския живот“ свидетелствуват, че, макар и авторът им вече да се е оттеглил от активна борба, той продължава да стои на демократични позиции и вижда социалната несправедливост също толкова остро, както и преди, бори се със социалното зло за народното дело³⁹. Този извод Шептунов подкрепя с анализа на трите произведения в художествен и идеен аспект. Посочвайки, че с трилогията си „Отмъщението“, „После отмъщението“, „Тука му е края“ Каравелов по същество прави първия опит за написване на български роман, след цялостния преглед на творчеството му Шептунов стига до извода, че заедно с Ботев той е основоположник на „българския реализъм, одухотворен от революционната романтика и патоса на народната борба“⁴⁰.

„История Болгарии“ и „Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв.“ са два труда с дълъг научен живот. Именно те заедно с руските издания на книгите на Д. Косев и Ж. Натан служат за основа на разделите в енциклопедичните издания и общите курсове по литература и история, засягащи живота, дейността и творчеството на Каравелов. Тази констатация се отнася и до малкото случаи, в които С. А. Никитин и И. М. Шептунов не са автори на съответните раздели в публикациите от 50-те и 60-те години.

Във второто издание на БСЭ съставителите отбелязват, че целта им е тази енциклопедия да се превърне в „систематизиран свод от знания по социално-икономическите и естествените науки, техниката, военното дело и да стане универсален справочник за широките кръгове на съветската интелигенция, да осветли световноисторическите победи на нашата страна, постиженията на СССР в областта на икономиката, науката, културата, изкуството“. Необходимостта от него е продиктувана както от обществено-политическото развитие на СССР и следвоенна Европа, така и от новите постижения на науката, от невъзможността на първото издание да отговори на новите изисквания на времето⁴¹.

Каравелов е споменат на няколко пъти в термина „Болгария“ от С. А. Никитин, И. М. Шептунов и българския учен А. Бънков. Статията е в петия том, подготвен през 1950 г., т. е. по времето, когато в съветската наука все още няма монографични изследвания за живота и делото му и авторите са принудени да се опират предимно на постиженията на българските учени — буржоазни и марксистки, и на току-що излязлата „История Болгарии“ на

³⁸ Пак там, с. 59.

³⁹ Пак там, с. 69.

⁴⁰ Пак там, с. 75.

⁴¹ От Редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1950. Тиражът на изданието е 300 000 екз.

акад. Державин. Каравелов е охарактеризиран като ръководител на радикално-буржоазното крило на БРЦК, на което са били присъщи колебанията и което е довело до смекчаване на редица положения в програмата на комитета. Макар и да е изпитвал влиянието на революционерите демократи, като представител на буржоазията Каравелов не е могъл да възприеме революционната им същност и е „непоследователен революционер“. За философските му възгледи е казано, че се е колебаел между буржоазните реформисти и революционерите демократи и след участието си в революционната борба до 1874 г. преминава в лагера на просветителите реформисти. „Колебанията му отразяват идеологията на либералните слоеве на националната буржоазия.“ Като мислител, поет и литературен критик е под влиянието на руските материалисти Белински, Херцен, Чернишевски и Добролюбов. За литературното му творчество е отбелязано, че в първия период до 1874 г. „отразява революционните настроения на народа“, доказателство за което е „знаменитото двустиише „Свободата не ще екзарх! Искра Караджата!“. Изтъкнато е влиянието на Херцен и Чернишевски, на Гогол и Шевченко. От произведенията му са споменати „Паметници. . .“ и „Страници. . .“⁴²

Терминът „Каравелов“ е разработен от С. А. Никитин. Възрожденецът е представен като „виден български публицист и обществен деец, крупен писател-реалист“. От биографията му са отбелязани родното място и социалният произход, годините на пребиваване в Русия, Сърбия и Букурещ. Погрешно е посочено, че е завършил Историко-филологическия факултет на Московския университет. Подчертано е влиянието на руските революционери демократи, които не възприема докрай. Като председател на БРЦК, избран през 1869 г., издава „Свобода“ и „Независимост“. Оглавява радикално-буржоазното крило в комитета. Пропагандата му в сп. „Знание“ е оценена като „аполитична“, а политическият му идеал е буржоазната република. Творчеството му е разделено на два периода — до 1874 г., когато е написал най-добрите си произведения: „Паметници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Сока“, „Горчива съдбина“, и след 1874 г. Посочено е значението на сръбския му период за развитието на реализма в сръбската литература и ролята на Каравелов като „един от основоположниците на реализма в българската литература“. Стиховете му са писани под влияние на Шевченко и „имат известно значение“⁴³.

Както се вижда, в сравнение с първото издание на БСЭ животът и делото, художественото наследство на Каравелов са представени значително по-пълно. Нещо повече — посочена е и литература за него — брошурата на Б. Пенев „Любен Каравелов“ (С., 1936) и книги, излезли в България по времето, когато е готвен томът — на Г. Константинов (1949), В. Христу (1948) и библиографията „Любен Каравелов“ (1948). На читателите се препоръчват осемтомното издание на съчиненията му от З. Стоянов, фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме“ (1947) и руските „Повести и рассказы“ и „Болгары старого времени“. В представянето на Каравелов и тримата автори са се стремили да отчетат последните постижения на науката, да очертаят главните моменти в живота му и да покажат най-значителните му произведения.

Към „широките кръгове на съветските читатели — работници, кооператори, градската и селската интелигенция, учащата се младеж“, е адресирано

⁴² България. — БСЭ. Т. 5. М., 1951, 416 — 417, 436, 438.

⁴³ Каравелов. — БСЭ. Т. 20. М., 1953, 97 — 98. Статията не е подписана. За авторството на С. А. Никитин срв. Историки-слависти московского университета. . . , с. 64.

третото издание на МСЭ⁴⁴. В термина „Болгария“ авторът М. Е. Позолотин не се спира на революционната дейност на Каравелов. Сред водачите на националнореволюционното движение са посочени само „революционерите демократи В. Левски и Хр. Ботев“. Името му срещаме единствено в литературната част на термина. Авторът и И. М. Шептунов характеризира Каравелов като един от писателите, които развиват българската проза през 50-те — 70-те години (тук са още В. Друмев и И. Блъсков), и един от българите, учили в Русия и „възприели руската прогресивна култура“⁴⁵. Вероятно Шептунов е автор и на термина „Каравелов“. Такъв термин се появява за първи път в МСЭ. Охарактеризиран е като „български писател и обществен деец, участник в националноосвободителната борба“. Акцентът е поставен върху московския период от живота му. Изтъкнато е, че през 1869 г. е избран за председател на БРЦК и оглавява радикално-буржоазното крило в него, а след 1874 г. престава да се занимава с политическа дейност. Като писател създава повести на руски, български и сръбски език и е един от основоположниците на реализма в българската литература. От произведенията му са отбелязали „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“ и „Паметници. . .“. На читателите са препоръчани българското тритомно издание на съчиненията му (1954—1956) и руските „Повести и рассказы“ и „Болгары старого времени“. От цялата съществуваща литература е посочен само трудът на Н. Кондарев „Идеологията на Любен Каравелов“ (1957), т. е. последното крупно изследване за българския възрожденец (томът излиза две години по-късно, през 1959)⁴⁶.

За най-широките кръгове на съветските читатели е предназначен тритомният „Энциклопедический словарь“, издаден през 1953—1955 г. Отчитайки наличието на второто издание на БСЭ, създателите на речника се стремят в малки по обем статии да дадат „най-кратко обяснение на понятията и термините и да включат някои най-важни справочни данни“⁴⁷. Поради ограничения обем авторите на термините не са означени. В термина „Болгария“ Каравелов не е споменат — казано е само, че по време на освободителната борба „начело на българския народ застават революционерите демократи Васил Левски, Христо Ботев и др.“ В самостоятелния термин Каравелов е представен като „изтъкнат български писател и политически деец, един от идеолозите на националноосвободителното движение“, чиято политическа дейност се характеризира с непоследователността си, и който към края на живота си се е оттеглил от революционерите демократи. Сред съчиненията му, писани на руски, български и сръбски език, са посочени „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“, като в последното се търси влиянието на романа на Чернишевски „Какво да се прави“ и на Херцен „Кой е виновен“⁴⁸.

Изданието на МГУ „История южных и западных славян“ (1957) бележи началото на издаване на университетски учебници в СССР по проблемите на историята и културата на славянските народи. Идеята за такива учебници и помагала датира от началото на 40-те години, след създаването на катедрата в Московския университет и принадлежи на акад. Пичета. Този първи учебник е в тираж от 9000 екземпляра.

На 23 страници авторът на глава XV „Разлагане на феодално-

⁴⁴ От редакции. — МСЭ. Т. 1. М., 1958. Томът е с тираж 250 000 екз.

⁴⁵ Болгария. — МСЭ. Т. 1. стлб. 1103, 1108.

⁴⁶ Каравелов. — МСЭ. Т. 4. М., 1959, стлб. 513. Тиражът на тома е 310 000 екз.

⁴⁷ От редакции. — Энциклопедический словарь в трех томах. Т. 1. М., 1953. Тиражът на изданието е 500 000 екз.

⁴⁸ Каравелов. — Энциклопедический. . . Т. 2. М., 1954, с. 36.

крепостните и развитие на капиталистическите отношения в България. Националноосвободителното движение на българския народ. Освобождението на България от Русия (края на XVIII — 70-те години на XIX в.)“ С. А. Никитин представя в синтезиран вид проблемите на българската възрожденска епоха. Сред дейците на националноосвободителното движение е открит и Любен Каравелов. Акцентът е поставен върху московския период от живота му, когато изпитва влиянието на руската революционно-демократична мисъл, но „не става последователен привърженик на революционно-демократичната програма“. Никитин смята, че Каравелов е възлагал твърде много надежди на сръбската помощ и по този начин е подценявал значението на борбата на самия български народ. Той го характеризира като „буржоазен демократ, изразител на интересите на дребната и средната буржоазия. Политическият му идеал е самостоятелна буржоазна републиканска България“. Като писател той възприема естетическите възгледи на Чернишевски. През април 1870 г. заедно с Левски създава БРЦК, чиято задача е отхвърлянето на османското иго и създаването на Дунавска федерация. Програмата на комитета, според Никитин, е компромис между радикално-буржоазните възгледи на Каравелов и революционнорепубликанските на Левски. Специално са подчертани разногласията между двамата дейци, довели до множество спънки в работата на комитета и до особеностите на програмата му. След гибелта на Апостола тези разногласия между двете крила се задълбочават, като Каравелов все повече се отдалечава от революционната борба към либералното просветителство и в крайна сметка започва да издава „аполитичното“ списание „Знание“, а Ботев застава начело на революционното крило в комитета и се обявява против Каравелов. Вижда се, че Никитин представя Каравелов по начин, подобен на този в „История Болгарии“, съвсем леко смекчен, но в основата отново като противопоставяне на Каравелов първо на Левски, а после и на Ботев. В хронологическата таблица, приложена в края на учебника са посочени годините, в които е живял българският възрожденец — в това издание 1835—1879⁴⁹.

През същата 1957 г. излизат „Очерки истории южных и западных славян“, ръководство за учители в средните училища, подготвено от ленинградските университетски слависти. Целта на изданието е „да допълни, задълбочи и разшири знанията на учителите по основните въпроси от историята на славянските народи“⁵⁰. Материалите за националноосвободителното движение на българите са разработени от известния българист В. Н. Белановски. Каравелов е представен като „виден български обществен деец и крупен писател реалист“, който заедно с Левски основава през 1870 г. БРЦК в Букурещ и оглавява умереното, либерално крило в комитета. Каравелов и привържениците му не вярват напълно в силите на народа. Той „по-специално проявява колебания и по въпроса за формата на бъдещото устройство на България, като смята, че този въпрос трябва да се уточни по-късно“ в зависимост от желанието на самия народ. Те разчитат на сръбската помощ и гледат на създаването на Дунавската федерация като на „необходимо условие за освобождението на България“. Според Белановски, след гибелта на Левски Каравелов и привържениците му вземат връх в комитета и стоят на изчаквателни позиции, което фактически води комитета до бездействие чак до август 1874 г., когато революционно-демократичното крило съумяло да ги убеди в необходимостта от свикване на общо събрание и постепенно поело в свои ръце делото на БРЦК. След оттеглянето на Каравелов от комитета,

⁴⁹ История южных и западных славян. М., 1957, 262 — 264.

⁵⁰ Очерки истории южных и западных славян. Пособие для учителей. Под ред. С. М. Стецкевича. Л., 1957, с. 4. Тиражът на изданието е 16 000 екз.

Ботев предприема стъпки за реорганизирането му, оглавявайки лявото революционно крило⁵¹. Видно е, че Белановски не стига до крайности в противопоставянето на Каравелов на Левски и Ботев и се стреми към една про-обективна оценка за мястото му в дейността на комитета. Всъщност в учебниците за IX клас на средните училища и христоматиите към тях, издавани през 50-те години, главното внимание е насочено към Ботев, а Левски и Каравелов обикновено са споменавани мимоходом сред дейците на националноосвободителното движение с демократични убеждения⁵². Причините за това трябва да се търсят в трайно утвърдилата се линия на противопоставяне на двамата на Ботев и изтъкването на последния на преден план поради разбирането, че той е социалист-утопист и затова заслужава най-много внимание. Ето защо е рядко споменаван и Раковски. Отделни очерци за четиримата няма. Специално се подчертава влиянието на руските революционери демократи върху мирогледа им.

През 50-те години българската проблематика е застъпвана и в университетските и институтските учебници по нова обща история. В изданието от 1958 г. с главен редактор П. С. Галкин автор на главата „Народите на Балканския полуостров през 50-те — 60-те години на XIX в.“ е Никитин. Той представя Каравелов като републиканец, буржоазен демократ, изразяващ интересите на дребната буржоазия, изпитал влиянието на руските революционери демократи. След московския период, вече в Сърбия във връзка с подготовката на борбата ѝ срещу Османската империя, разчитайки повече на Сърбия, отколкото на силите на българския народ в борбата за освобождение, Каравелов „взема активно участие в сръбския политически и литературен живот“⁵³. В БРЦК, чийто създател е заедно с Левски, той оглавява радикално-буржоазното крило и противостои на революционно-демократичното начело с Левски.

Многотомната „Всемирная история“ започва да излиза също през 50-те години. Проблемите на националноосвободително движение и на българската възрожденска култура в този труд са разработени от С. А. Никитин, Л. П. Солнцева, А. А. Грешкович, И. С. Кремер, Г. Л. Арш, В. Г. Карасов, И. Н. Частухин и С. В. Никольски. Изданието е „първият в марксистката литература обобщаващ труд, който осветлява пътя, изминат от човечеството от най-стари времена до наши дни“. Както отбелязват неговите създатели, налице са необходимите обществени и научни предпоставки за осъществяването му. Написването на една цялостна световна история според тях би било „невъзможно без разкриването на мястото на славянските народи в нея, на историята на вековната им освободителна борба и богатата им самобитна култура“. Без да претендират за пълнота на изложението и осветляване на всички проблеми, авторите все пак се стремят да обхванат възможно по-пълно историята на отделните страни и народи и да я проследят през

⁵¹ Пак там, 179 — 180.

⁵² Срв. Новая история. Учебник для IX класса средней школы. Под ред. М. Хвостова. В изданието от 1945 до 1948 г. няма глави за историята на южните славяни. Това от 1949 г. е означено като „издание четвертое, переработанное и дополненное“. В него за първи път се появява глава „Южные и западные славяне в конце XIX — начале XX вв.“. Неин автор е А. Я. Манусевич.

⁵³ Новая история. Т. 2. 1789—1870. М., 1958, с. 647. Подобна е информацията за Каравелов и в: Нарочницкий, А. Л., Новая история. Ч. 1. М., 1963, с. 622. Автор на главата „Буржуазно-национальное освободительное движение и образование самостоятельных государств в Балканских странах“, където се съдържа тя, отново е С. А. Никитин. В „Новая история. Первый период“. М., 1972, също предназначена за студентите, авторката на съответния параграф И. М. Белявская свързва дейността на БРЦК само с В. Левски, без да споменава Каравелов. В хронологическата таблица събитията от българската история не са включени. В Хрестоматия по новой истории. Т. 2. 1815—1870. М., 1965, липсват документи за Каравелов.

призмата на взаимните им влияния и връзки. При подбора на материала те се стараят да открият „най-важните факти, които позволяват да се даде цялостна картина на световния исторически процес в рамките на една епоха и като се отчети своеобразието му в отделните страни“. Целта на изданието е едновременно да подпомогне разпространението на историческите знания и разширяването на международните връзки в областта на науката и културата⁵⁴.

Том шести проследява развитието и на българското националноосвободително движение през 50-те — 60-те години на XIX в. Автор на очерка и този път е Никитин. Той пише, че „Каравелов се различава от Левски по това, че стремейки се към националното освобождение на България, не издига никаква програма за социално преустройство“⁵⁵. Тази неаргументирана оценка е невярна, защото пледирайки и работейки за българското освобождение, Каравелов естествено не си представя България като феодална държава, каквато все още по това време е Османска империя; а като република от типа на Швейцария или САЩ. Точно такива са оценките на самия Никитин в останалите му посочени по-горе работи. Отново е много ярко противопоставянето Каравелов на Левски — докато Левски разчита на широките народни слоеве, Каравелов, според Никитин, се стреми преди всичко към съглашение със сръбското правителство, т. е. не се уповава на самия народ. Въпреки всичко двамата заедно основават БРЦК през 1870 г., в който Каравелов оглавява едно от крилата. В тези няколко реда липсва определение за политическите възгледи на Каравелов и за политическата физиономия на оглавяваното от него крило, различни от революционнотодемократичните на Левски, както ги представя авторът. Като цяло Каравелов е окачествен като „писател реалист и крупен обществен деец“. В същия том, в главата „Литературата и изкуството през 1789—1871 г.“, в параграфа за балканските страни, Полша, Чехословакия и Унгария авторите Солнцева и Гершкович (никой от тях не е българист) представят Каравелов като „писател реалист, певец на свободата“, формирал се под въздействието на руската демократична култура, написал около 30 повести и разкази, сред които са посочени „Войвода“, „Дончо“, „Мъченик“ и „Маминото детенце“. Той „въвежда в литературата съвременната тематика, полага началото на развитието на критическия реализъм в България, утвърждава в българската проза образа на революционера-борец“⁵⁶. Основните съчинения, препоръчвани на читателя, са „История Болгарии“, първият том на първото академично издание „История на България“, съветските издания на книгите на Д. Косев и Ж. Натан, както и българският сборник с документи „Положението на българския народ под турска власт“ (1953, съставител Н. Тодоров). В хронологическата таблица към тома от всички събития в българските земи е отбелязано само: „1870. Създаване на Националния революционен комитет в България от В. Левски и Л. Каравелов.“⁵⁷

Том седми на „Всемирная история“ проследява развитието на човечеството от Парижката комуна до Октомврийската революция. Национално-освободителното движение на българския народ е разгледано в общия параграф „Източната криза през 70-те години“, включен в глава десета, чиито автори са И. С. Кремер, Г. Л. Арш, В. Г. Карасьов и И. Н. Частухин. Акцентът в редовете за БРЦК е поставен върху дейността на Левски и Ботев. Заради статиите на последния са споменати и печатните органи на комитета „Свобода“ и „Независимост“, без обаче да се говори, че те са редактирани и

⁵⁴ Всемирная история. Т. 1. М., 1955, с. V, XX, XXIII. Тиражът на изданието е 165 000 екз.

⁵⁵ Всемирная история. Т. 6. М., 1959, с. 525.

⁵⁶ Пак там, с. 692.

⁵⁷ Пак там, с. 754.

издавани от Каравелов. След гибелта на Левски, пишат авторите, председателят на комитета Л. Каравелов, „който дотогава взема активно участие в освободителната борба, се заема изключително с просветителска дейност“⁵⁸. Това твърдение обаче е доста далеч от истината. Каравелов е споменат още веднъж в този том — в главата за литературата и изкуството през периода (автор С. В. Николски) като един от големите обществени и литературни дейци на епохата редом със Славейков и Ботев⁵⁹. Сред препоръчаната литература е и второто издание на монографията на Ал. Бурмов за БРЦК (1950). За Каравелов извори не са дадени.

На Любен Каравелов е посветена отделна глава в учебника за педагогическите институти „История зарубежных литератур XIX в.“ (1957, тираж 50 000 екземпляра; II издание 1961г., тираж 40 000 екземпляра). Какви са подбудите на авторите за включването на българската литература в учебника не е ясно, тъй като в предговора те отбелязват, че задачата им е да представят пред студентите „основните явления в литературите на Франция, Англия, Германия, Америка, Полша, Чехословакия и Унгария“⁶⁰. Текстовете за Каравелов в двете издания са еднакви, но във второто е поправена една груба печатна грешка, допусната в първото — че е бил в Сибир (вместо в Сърбия), и са споменати стихотворенията му. Авторката Н. П. Михалская разглежда Каравелов като „основоположник на реализма в българската проза, . . . изтъкнат представител на прогресивната обществена мисъл от времето на подема на националноосвободителната борба в България през 60-те — 70-те години. Литературнопублицистичната дейност на Каравелов е тясно свързана с политическата му дейност в България, Русия, Румъния и Сърбия.“ Пребиваването му в Москва и запознаването с руската класическа литература и революционната младеж според Михалская се оказват решаващи за формирането на мирогледа му. „Но жизненият път и социално-политическите възгледи на Каравелов не са лишени от значителни колебания. От 1874 г. той се оттегля от политическа дейност. Това е предизвикано от временния разгром на революционните организации. Непоследователността на революционните възгледи на Каравелов довеждат до излизането му от състава на Централния революционен комитет. В последните години на живота си Каравелов издава вестник (sic!) „Знание“, чиято цел е да просвещава народа чрез популяризирането на научни знания.“⁶¹ На следващите страници авторката представя писателя и критика Каравелов, разглежда формирането и същността на литературните му възгледи, връзката на хайдушката тема в творчеството му с произведенията на Раковски и подчертава, че „призовавайки читателите към национална и социална борба, Каравелов се стреми чрез силата на образите, които създава в произведенията си да докаже необходимостта от такава борба“, а още и да покаже неизбежността на поражението, което ще претърпят Османската империя и българските чорбаджии⁶². Освен че споменава „Паметници. . .“, „Страници. . .“, вестниците „Свобода“ и „Независимост“, Михалская се спира по-подробно на най-важните повести и разкази на Каравелов и ги подлага на идейно-естетически анализ. В главата „Болгарская литература“ тя представя Каравелов заедно с Раковски и Ботев като водачи на революционно-демократичното крило в българската общественост, „което призовава към

⁵⁸ Всемирная история. Т. 7. М., 1960, с. 169.

⁵⁹ Пак там, с. 689.

⁶⁰ История зарубежной литературы XIX века. М., 1957, с. 3; Второ издание — М., 1961, с. 3. Следващите позовавания са по първото издание.

⁶¹ История зарубежной литературы. . . , с. 531, 532.

⁶² Пак там, с. 535, 536.

освобождение на страната чрез въоръжено въстание и готви освободителна революция⁶³.

В средата на 50-те години към разработването на темата за Каравелов пристъпва съветската философска наука. Във втория том от многотомната „История философии“ очеркът за България е написан от младия тогава историк, но вече и кандидат на историческите науки Л. В. Воробьов, който в следващите години израства като един от най-крупните познавачи на живота, делото, идеологията и литературно-художественото наследство на Каравелов. Няколкото страници, посветени на българския възрожденец, правят силно впечатление с новия изворов материал, въведен в обръщение от автора и особено с новите постановки. Наред с широко познатите осемтомно и тритомно издания на съчиненията на Каравелов са използвани отделни броеве на „Свобода“ и „Независимост“, документи от архива му, съхраняван в Народната библиотека в София. Воробьов пише за участието му в нелегалните студентски кръжоци в Москва, спира се на статията му от 1862 г. „По поводу славянского отдела газеты „День““, на сътрудничеството му в печатните органи на „Омладина“ със статии по балканския въпрос и критически обзори на сръбската литература, на критиките му срещу сантиментализма и реакционния романтизъм. В „Крива ли е съдбата“ Каравелов създава образи на „новите хора, които се обявяват против закостенялостта и полуфеодалната рутина на сръбския живот“⁶⁴.

Без да влиза в открит спор с предшествениците си, Воробьов всъщност създава една нова и научноаргументирана представа за Каравелов, преодолявайки и някои свои неотдавнашни възгледи. Народът според Каравелов, отбелязва той, „е субект на всички социални изменения, единствената сила, способна да ликвидира националния и феодалния гнет. Народът е истинският суверен и истинският самодържец на бъдещата свободна държава.“⁶⁵ Така Воробьов се противопоставя на широко разпространеното мнение, че Каравелов не е вярвал в силите на народа. Авторът подчертава, че нашият възрожденец е „първият мислител в България, който след многовековното господство на теологията и религията пропагандира материализма като цялостно философско учение. Материалистическите възгледи на Каравелов, развивали се в борбата с идеализма и църковното мракобесие, са теоретичната основа на социалнополитическите му концепции. Каравелов остава материалист до края на живота си въпреки по-късната си политическа еволюция надясно.“⁶⁶ Бидейки материалист, Каравелов естествено се противопоставя на философския идеализъм на либералите, групирани около „Читалище“, „Век“, „Право“, „Напредък“. В миросгледа му са налице и отделни диалектически идеи. Под формата на политически искания „тези идеи на диалектиката играят революционна роля.“⁶⁷

За първи път в подобен род издание е поставен въпросът за историческите възгледи на Каравелов. Те са окачествени като идеалистически поради представите му за народността — „свкупност от езика, обичаите, вярванията и прочие“ и разбирането му, че материалното производство няма решаващо значение. Авторът изтъква, че в социологическите възгледи на Каравелов определено място заемат антропологическите елементи и че той надценява ролята на географския фактор в развитието на обществото⁶⁸. В

⁶³ Пак там, с. 523.

⁶⁴ История философии. Т. 2. М., 1957, с. 513. Тиражът на тома е 50 000 екз. В следващите години поредицата беше преведена и на български език.

⁶⁵ Пак там, с. 513. Срв. и с. 516.

⁶⁶ Пак там, с. 514.

⁶⁷ Пак там, с. 515.

⁶⁸ Пак там, с. 517, 516.

представите си за природата Каравелов стои на материалистически метафизични позиции, на обективни идеалистически в разбирането за историческия процес и на материалистически в естетиката и литературната критика.

Обобщавайки наблюденията си върху теоретическите позиции на Каравелов, революционната му и литературната му дейност, Воробъов стига до важни изводи, които категорично противостоят на някои от възловите предубеждения, натрупани към това време в българската и съветската наука. Той посочва, че „либерално-реформистката програма на „Знание“, която обективно е в ущърб на революционното движение, съвсем не позволява Каравелов да бъде отъждествяван с буржоазните либерали от средата на 70-те години“. Аргументацията на схващането си Воробъов търси в литературните му съчинения след 1875 г., от които се вижда, че „у Каравелов се запазва ненавистта към турските насилници и чорбаджиите, стремежът към социален преврат. Либералните колебания на Каравелов не означават, че той е изменил на народното дело, но той се заблуждава, считайки, че само дългият път към духовното просвещение и израстването на народа може да доведе до революция. В „Знание“ Каравелов продължава пропагандата на материализма и материалистическата естетика.

Теоретическите възгледи на Каравелов са първият етап от развитието на революционно-демократическата идеология и материалистическата философия в България, отделяща се от либерално-буржоазната идеология. В дейността и произведениата си Каравелов е изразител на двойствена природа на селяните, занаятчиите, на дребната буржоазия изобщо. Той изразява не само революционните им стремежи, но и собственическата им природа, техните слаби страни като собственици. В това е ключът за разбиране на колебанията и залитанията му към либерализма и противоречивостта във възгледите му.

Но — подчертава Воробъов — близостта между революционерите демократи Левски и Ботев, от една страна, и Каравелов, от друга, е много по-съществена от различията между тях. Тази близост се състои в провъзгласяването на необходимостта от борба срещу феодализма, срещу турското владичество, а следователно на необходимостта от борба за решаване на аграрния въпрос в интерес на селячеството, в разбирането, че националното движение има социално съдържание и отразява стремежа на трудещите се класи към социално освобождение от феодалния гнет, в борбата за свобода и равенство за народните маси, т. е. за селяните и занаятчиите, за демократична република. Общофилософската основа на възгледите на тези български революционери демократи е материализмът.⁶⁹ Оттук и възгледите на Ботев Л. Воробъов разглежда като един следващ етап в развитието на революционния демократизъм на българска почва⁷⁰. Въпреки някои не съвсем приемливи оценки очеркът на Воробъов се превърна в едно от най-съществените явления в съветското каравелознание. През 50-те години именно Л. Воробъов наред с Л. С. Ерихонов, И. М. Шептунов и Д. Ф. Марков, опирайки се на емпиричния материал, поставиха поновому въпросите за идеологията и дейността на Любен Каравелов, оценявайки го в една или друга степен като революционер демократ.

В съветската философска литература обаче, и за жалост не само в нея, много от тези оценки не срещнаха нужния прием. През 1960 г. излезе първото издание на „Краткий очерк истории философии“. До 1981 г. той претърпя още три издания — през 1967, 1975 и 1981 г., но текстът за Каравелов остана непроменен в него, т. е. българската философска мисъл от епохата на

⁶⁹ Пак там, 518 — 519.

⁷⁰ Пак там, с. 523, 525, 527.

Възраждането е представено в него почти единствено с Ботев. Авторът И. С. Нарски отбелязва: „Видни идеолози на освободителното движение са В. Левски (1837—1873) и просветителят материалист Л. Каравелов (1835—1879). Каравелов е първият български мислител от XIX в., който излиза с открита пропаганда на материалистическата философия, почиваща върху идеите на Фойербах и Чернишевски.“⁷⁴

Термин „Каравелов“ липсва и в издадените през 50-те години и по-късно философски речници под редакцията на М. М. Розентал и П. Ф. Юдин, както и под редакцията на И. Т. Флоров. Включен е само термин „Ботев“⁷². Нищо не се споменава за Каравелов и в учебниците по история на политическите учения — дори в тези, които излизат през 70-те години⁷³. И в тях е отредено място само за Ботев и Левски.

На прага на новото десетилетие беше направена равностметка за постиженията на съветската славистика в следвоенните години и бяха очертани новите задачи пред изследователите. В статията на В. Д. Королук и И. А. Хренов от 1960 г. беше дадена обзорна преценка на традициите на дореволюционната славистика, на тяхното усвояване и обогатяване след победата на Октомврийската революция. Отчитайки постиженията, двамата автори отбелязват важното значение, което се е придавало на изследванията за влиянието на руските революционери демократи върху обществените дейци на България и Сърбия, по-специално върху Каравелов и Ботев. Тези проблеми и развитието на националноосвободителното движение, революционните връзки между славянските народи, националното им възраждане, формирането на националните култури, издирването и публикуването на извори за тях Королук и Хренов виждат като централни пред съветските учени, занимаващи се с епохите на феодализма и капитализма в славянските страни и народи⁷⁴. Множеството последвали самостоятелни изследвания се отразиха благоприятно върху представянето на Каравелов в енциклопедичните издания и общи курсове.

През 60-те години продължава издаването на подготвената в края на предишното десетилетие „Украинска съветска енциклопедия“, една от първите съветски национални енциклопедии. Тя си поставя задача да насочи вниманието на читателя към онези термини, които имат пряко отношение към историята и културата, към съвремението на Съветска Украйна, да го запознае с други страни и народи, преди всичко с онези, които са поели пътя на изграждане на социалистическото общество⁷⁵.

В термина „България“ авторите на историческата част В. А. Жебокришки и И. М. Кулинич споменават Каравелов като един от дейците, които наред с Раковски и особено с „революционерите демократи Васил Левски и Христо Ботев“ са изиграли важна роля в борбата за национално освобождение. В литературната част на термина О. В. Шпилова пише за влиянието на

⁷¹ Краткий очерк истории философии. М., 1960, с. 384. Тиражите на изданието са съответно 100 000 (1960), 30 000 (1967), 50 000 (1975) и 70 000 екз. (1981).

⁷² Срв. Краткий философский словарь. М., 1951 и следващите издания от 1952, 1954, 1955 г. под ред. на М. Розентал и П. Юдин; Философский словарь. Под ред. Т. Флорова. изд. IV. М., 1980; Философский словарь, под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. изд. II. М., 1968. Във Философский энциклопедический словарь. М., 1983 липсва и термин „Ботев“, но тъй като изданието няма предговор, не са ясни и принципите на подбор и комплектоване на словника му.

⁷³ Срв. История политических учений. М., 1955, II издание — М., 1960; История политических учений. М., 1959, следващи издания — 1965, 1971.

⁷⁴ Королук, В. Д., И. А. Хренов. И тоги задачи славистических исследований в СССР (1945—1959). — Вопросы истории, 1960, № 6, с. 119.

⁷⁵ Передмова. — УРЕ, Т. 1. Київ, 1959.

Шевченко, Гогол и Марко Вовчок над творчеството на Каравелов⁷⁶. Авторът на термина „Каравелов“ не е посочен. В него българският възрожденец е представен като „писател, публицист и обществен деец“. На преден план е изнесена литературната му дейност, изтъкнато е сътрудничеството му в руските периодични издания, най-вече в „Отечественные записки“, а от съчиненията му са посочени „Памятники. . .“, „Страницы. . .“ и вестниците „Свобода“ и „Независимость“, в които печата редица статии. Мирогледът му се формира под влиянието на руските революционери демократи и Шевченко. Художествените му произведения са писани под влияние на Шевченко и М. Вовчок, чиито произведения превежда. Пише на български, руски и сръбски, разкрива реакционността на „българските либерали и духовенството, призовава народа на борба“. С неговото име е свързано началото на критическия реализъм в българската литература. Заедно с Левски през 1870 г. той създава БРЦК и става негов председател, а след 1874 г. се оттегля от политическа дейност. На читателите авторът препоръчва тритомното българско издание на съчиненията му, украинското „Дончо“ и руското „Повести и рассказы“⁷⁷.

През 70-те и 80-те години термини „Каравелов“ бяха включени в още няколко съветски национални енциклопедии — Белоруската, Казахстанската, Литовската, Таджикската и Латвийската, издадени на съответните езици на съветските републики⁷⁸.

Ново явление в съветската енциклопедична традиция стана издаването на специална енциклопедия за децата. В първото ѝ издание от 60-те години Каравелов не е споменат. Главното внимание е отново към Ботев, а Левски и Раковски са посочени почти мимоходом от авторите Н. Н. Яковлев, Ю. Н. Яркин и Ю. Е. Тупикова⁷⁹.

Второто издание на „Детская энциклопедия“ започва да излиза малко след като е завършено издаването на първото — през 1964 г. Авторът на очерка „Русите и българите през войната от 1877—1878 г.“ А. А. Улунян, един от изтъкнатите съветски специалисти по история на Българското възраждане, посочва, че начело на националноосвободителното движение на българския народ застават „революционерите Г. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев“ и подчертава влиянието на руските революционери демократи върху формирането на мирогледа им⁸⁰. В очерка „Литературата през XIX — началото на XX в.“ в параграфа за българските литературни творци В. Злиднєв отбелязва: „В повестите и разказите на Л. Каравелов за първи път са изобразени ярки национални характери.“⁸¹ Тиражът на изданието е 500 000 екземпляра и то се ползва със заслужена популярност не само сред децата в съветската страна, но и зад граница.

Нов момент в съветската енциклопедична традиция бе и публикуването на специализирани енциклопедии по отделните науки.

⁷⁶ България. — УРЕ. Т. 2. Київ, 1960, с. 17. 21.

⁷⁷ Каравелов. — УРЕ. Т. 6. Київ, 1961, с. 179.

⁷⁸ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 5. Минск, 1972, с. 421, (тираж 25 000 экз.); Казак совет энциклопедиясы. Т. 5. Алматы, 1974, с. 256 (тираж 40 000 экз.); Энциклопедияи советии Тоҷик. Т. 3. Душанбе, 1981, с. 234 (тираж 20 000 экз.). Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, v. 5, Vilnius, 1979, p. 295 (тираж 75 000 экз.); Latvijas padomju enciklopēdija, v. 4, Riga, 1983, p. 668 (тираж 75 000 экз.).

⁷⁹ Яковлев, Н. Н. Русские и болгары в войне 1877—1878 годов. — ДЭ. Т. 7. М., 1961, с. 530; Яркин, Ю. Н. Болгария. — ДЭ. Т. 9. М., 1962, 109 — 114; Тупикова, Ю. Е. Литература нового времени. — ДЭ. Т. 10. М., 1961, с. 128.

⁸⁰ Улунян, А. А. Русские и болгары в войне 1877—1878 гг. — ДЭ, II изд. Т. 8. М., 1967, с. 502.

⁸¹ Злиднєв, В. -И. Писатели Болгарии. — ДЭ, II изд. Т. 11. М., 1968, с. 213.

Според замисъла на създателите си „Советская историческая энциклопедия“ (по-нататък СИЭ), предназначена за специалистите, студентите и аспирантите по история, за широките кръгове на интелигенцията, има преди всичко справочен характер. Главното внимание е насочено към проблемите на новата и най-новата история. В сравнение с БСЭ и МСЭ в нея са поместени много „нови статии — термини по история на СССР и останалите страни, множество нови статии по история на революционното и националноосвободителното движение“. Много внимание е отделено и на проблемите на историографията и осветляването на въпросите в съвременната наука, подсилен е библиографският апарат⁸².

В историческата част на термина „България“ авторът С. А. Никитин отбелязва, че „създаденият през 1870 или 1869 г., според последните изследвания, Български революционен централен комитет (БРЦК), най-дейни участници в който са В. Левски и Л. Каравелов, и широката мрежа от вътрешни революционни комитети извършват огромна работа по подготовката на общобългарското националноосвободително въстание, но не успяват да го организират“. В хронологическата таблица са дадени годините, през които излиза „Свобода“ на Л. Каравелов и създаването на БРЦК през 1869 или 1870 г. от Левски и Каравелов⁸³. Сред изворите са посочени двата сборника с документи „Положението на българския народ...“ и тритомникът „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, а сред литературата — трудовете на К. Иречек, А. Л. Погодин, Я. Сакъзов, Н. С. Державин, Д. Косев, Й. Митев, Ж. Натан, Д. Ангелов и М. Андреев, българското и съветското академично издание по история на България, „Кратка история на България“ (1958).

И в тази енциклопедия автор на термина „Каравелов“ е Никитин. Каравелов е охарактеризиран като „български обществен деец, писател, публицист и философ“. След Москва заминава за Белград като кореспондент на умеренолибералните вестници „Голос“ и „Русские ведомости“. В Сърбия се сближава с радикално-демократичната младежка организация „Омладина“, после е изгонен от сръбските власти, емигрира в Австро-Унгария, където е арестуван по обвинение в убийството на М. Обренович. От 1869 г. живее в Румъния. „Литературните и обществено-политическите възгледи на Л. Каравелов — пише авторът — се оформят под влиянието на руската реалистическа литература, литературна критика, прогресивна публицистика, особено на произведенията на руските революционери демократи Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов, А. И. Херцен, под влияние на популярните по това време в Русия съчинения на историците позитивисти Бокл и Драйпер; и в същото време известно влияние върху Каравелов оказва славянофилството. Каравелов обяснява обществените явления със закономерностите на природата и надценява значението на географската среда. Народа той счита за субект на всички обществени промени, а демокрацията — за най-добро държавно и обществено устройство. Нейния образец вижда в държавния строй на САЩ. Каравелов се стреми към освобождението на България от турско иго, но няма ясна представа за обществено-политическия строй на освободената страна.“⁸⁴ Каравелов редактира революционните вестници „Свобода“ и „Независимост“, а през 1870, или през 1869 г. според други автори, заедно с В. Левски е избран в състава на БРЦК. Той е автор на програмата на комитета. През 1872—1875 г. оглавява радикално-буржоазното крило в комитета и за разлика от Левски не явява във възможността за освобождение

⁸² От Редакции. — СИЭ. Т. 1. М., 1961. Тиражът на изданието е 65 000 екз.

⁸³ България. — СИЭ. Т. 2. М., 1967, стлб. 531 — 532, 554.

⁸⁴ Каравелов. — СИЭ. Т. 6. М., 1965, стлб. 1011 — 1012.

само със силите на народа, а разчита предимно на външна помощ, най-вече от Сърбия. След оттеглянето си от БРЦК в списание „Знание“ прокарва идеите на чистото просветителство. В българската литература той е основоположник на критическия реализъм. Произведенията му рисуват бита и нравите на българското общество, героичната борба на хайдутите. От тях Никитин посочва „Паметници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Страници. . .“, „Сока“, изтъква влиянието на повестите му, писани в Сърбия върху сръбската реалистична литература, но специално подчертава, че това са произведения, създадени до 1874 г., т. е. преди Каравелов да се оттегли от БРЦК. От съчиненията му на читателя се препоръчват осемтомното издание на З. Стоянов, тритомното от началото на 50-те години и „Публицистиката на Любен Каравелов 1860—1869“ (С., 1957). Сред литературата са трудовете на Д. Благоев, М. Димитров, библиографията „Любен Каравелов“ (Плевен, 1959), сборникът „Изследвания и статии за Любен Каравелов“ (С., 1963) и книгата на Л. В. Воробьов за философските и социалогическите възгледи на българския възрожденец (М., 1962)⁸⁵. Благодарение на последната книга — едно от най-ярките явления в съветското каравелознание — идва и разширяването на тематическия обхват на термина „Каравелов“: за първи път в съветската енциклопедична практика се говори за философските и социалогическите му възгледи.

За първи път в съветска енциклопедия в СИЭ се появява и терминът „Български революционен централен комитет“. Разработен е от М. А. Бирман, добре познат с изследванията си върху революционните традиции на българския народ. Той отбелязва големия интерес на историците в България към въпросите около създаването и дейността на комитета. „Приема се, че БРЦК е създаден по инициатива на В. Левски и Л. Каравелов“ в Букурещ през 1869 г. — според Ал. Бурмов, а според Д. Косев — през втората половина на 1870 г. Освен революционерите демократи начело с Левски в него влизат и лица, „колебаещи се между революционерите и либералите.“ Както и Никитин, Бирман посочва, че програмата е публикувана в руското емигрантско списание „Народно дело“, излизащо в Женева, и по същество представлява „компромис между буржоазно-радикалното и революционно-демократичното течение“, без да вижда обаче Каравелов като оглавяващ буржоазно-радикалното крило, или пък да говори за това, че е председател на комитета. В литературата по термина са посочени изследванията на А. Бурмов и Д. Косев⁸⁶.

Едновременно с издаването на СИЭ започва да излиза и „Краткая литературная энциклопедия“ (по-нататък — КЛЭ), предназначена за „писатели, журналисти, педагози-филолози, студенти и аспиранти по филология, за всички читатели, интересувани се от литературата“. Задачата на авторите ѝ е в сбита форма да представят „само най-важните въпроси, само основните биографични сведения и кратка характеристика на творчеството на най-известните писатели от различни страни“, а в обзорните статии да отразят накратко развитието на художествената литература в съответната страна⁸⁷.

Автори на термина „Болгарская литература“ са известните българисти Д. Ф. Марков и И. М. Шептунов. Те отбелязват, че през 60-те — 70-те години на XIX в. в българската литература „протича процес на по-нататъшното развитие на романтизма и заедно с това — на задълбочаване на реалистичните тенденции, който намира отражение в прозата на Каравелов, в творчеството на П. Р. Славейков, на младия Вазов и в изключителната

⁸⁵ Пак там.

⁸⁶ Болгарский революционный центральный комитет. — СИЭ. Т. 2. М., 1962, стлб. 580 — 581.

⁸⁷ От Редакции. — КЛЭ. Т. 1. М., 1962. Тиражът на изданието е 100—110 000 екз.

лирика на Ботев“, обръщат внимание на Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“. От изследванията върху българската възрожденска литература на читателя се препоръчват трудовете на Б. Пенев, В. Велчев, Г. Константинов и Л. Ерихонов⁸⁸.

Четиримата възрожденски писатели са споменати в термина „Болгарский язык“ (авторът му не е посочен), тъй като с творчеството си са допринесли за „окончателното формиране на съвременния български литературен език през втората половина на XIX в.“ От лингвистичната литература са препоръчани съчиненията на Б. Пенев, Б. Цонев, К. Мирчев и Ст. Младенов⁸⁹.

Терминът „Каравелов“ в КЛЭ е разработен от И. М. Шептунов. В краткото представяне на жизнения му път в българските земи, Русия, Сърбия и Румъния стремежът на автора е да проследи формирането на българския възрожденец като писател и обществен деец; подчертано е влиянието на Н. В. Гогол, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, И. С. Тургенев, М. Вовчок върху него. „Каравелов е първият българин последовател на революционерите демократи — пише Шептунов. — Той не вярва в реформите на турските поробители и вижда в революцията единствен изход.“ Потресен от гибелта на Левски, „Каравелов се оттегля от активна борба, прекратява издаването на в. „Независимост“. От 1875 г. той се обръща към просветителството, започва да издава сп. „Знание“ и издига девиза „Знанието е сила“; организира „Дружество за разпространение на научни знания“, издава детска литература. Оттеглянето му от революционната борба е понесено тежко от българската емиграция в Букурещ. По време на Освободителната война Каравелов е преводач в главната квартира на руската армия.“⁹⁰ Както се вижда, голяма част от информацията, особено за времето след 1875 г., се появява за първи път в съветско енциклопедично издание. Подчертавайки, че Каравелов е основоположник на българския критически реализъм, Шептунов посочва основните теми в творчеството му и изброява произведенията му „Войвода“, „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Сока“, „Наказал я бог“, „Дончо“, „Горчива съдбина“, „Мъченик“, „Българи от старо време“, няколко стихотворения, „Свобода“ и „Независимост“, говори и за фолклорните му записи от времето преди пристигането му в Москва. Освен тритомното българско издание на съчиненията му и руското „Повести и рассказы“ на читателите са препоръчани изследвания на Л. С. Ерихонов, И. М. Шептунов, М. Димитров — „Любен Каравелов“ (С., 1959) и статията на Ст. Божков (сп. „Език и литература“, 1954, кн. 1).

„Философская энциклопедия“ започва да излиза през 1960 г. Създателите ѝ виждат задачата си в съставянето на „систематизиран свод от знания по история на философията и социологията, по диалектически и исторически материализъм, по философските въпроси на съвременното естествознание и психология, по въпросите на логиката, етиката, естетиката, историята на религията и атеизма. Философската енциклопедия е призвана да съдейства за широкото разпространение на марксистко-ленинската философия.“ Нейната редакция е водена от желанието „да покаже възможно най-пълно ролята на много народи в развитието на философската мисъл“, на отделни техни представители, които са философи непрофесионалисти. Издаването е предназначено за „научните работници, преподавателите, студентите и аспирантите, за пропагандистите и лекторите, за дейците на печата и културата, за съветския, партийния, комсомолския и профсъюзния актив, за

⁸⁸ Българска литература. — КЛЭ. Т. 1, стлб. 675.

⁸⁹ Болгарский язык. — КЛЭ. Т. 1, стлб. 680.

⁹⁰ Каравелов. — КЛЭ. Т. 3. М., 1966, стлб. 382 — 383.

всички онези, които се интересуват от философия, стремят се да си изработят строен и цялостен научен марксистки мироглед⁹¹.

Българската философска и обществена мисъл под едноименния термин в енциклопедията е представена от Л. В. Воробъов и българския учен А. Бънков. Те отбелязват, че „преломът във философските възгледи на революционерите-демократи е свързан с името на Каравелов, който оказва значително влияние на развитието на демократичната идеология в България, пропагандирайки широко идеите на руските революционери-демократи“. Заедно с Левски той създава БРЦК и пише първата му програма, а вестниците му „Свобода“ и „Независимост“ допринасят за развитието на националноосвободителното движение. „Каравелов е създател на материалистическото направление във философията и естетиката, на реалистическото течение в литературата.“ В следващите редове обаче се наблюдава едно връщане назад към все още неизживяни наслоения в оценките за българския възрожденец. „Свойствени са му обаче просветителски илюзии. В просвещението Каравелов вижда основното оръдие за обществените промени. От страх да не отблъсне вярващите от революционното движение той запазва във философията си елементи на деизма.“ После Каравелов е охарактеризиран като един от българските революционери-демократи наред с Левски и Ботев и са подчертани и обяснени различията между руските и българските революционери-демократи. Точно в тази част на термина се откриват и някои приносни моменти в трактовката на българската философска мисъл през Възраждането и взаимовръзките ѝ с руската обществена мисъл⁹².

Терминът „Каравелов“ е разработен от българския философ Гр. Грозев в духа на очерка на Л. Воробъов от том втори на „История философии“, без обаче да са възприети всички негови положения. Грозев например твърди, че „през 1875 г. Каравелов минава на позициите на просветителството, което намира израз в издаваното от него сп. „Знание“. В биографичната част на термина са посочени социалният произход на възрожденеца, пребиваването му в Русия, Сърбия и Румъния, участието му с Левски в създаването на БРЦК и редактирането на печатните органи на комитета „Свобода“ и „Независимост“. Каравелов е охарактеризиран като материалист, но антропологическият характер на материализма му го води до метафизични представи, макар че използва и някои диалектически положения, за да докаже необходимостта от революция. Пак поради този характер на материалистическите си възгледи българският възрожденец се опитва да обясни социалните явления със закономерностите в природата и надценява ролята на географския фактор в живота на обществото. Въпреки някои деистични елементи на мирогледа си „той воюва срещу религиозните представи и защитава науката, отхвърля пътя на свръхчувствителната истина. Главното в социологическите идеи на Каравелов е концепцията му за народа като субект на всички изменения в обществото, като сила, способна да ликвидира националния и феодален гнет.“ В термина са приведени доста цитати от съчинения на Л. Каравелов, разкриващи философските му възгледи. Доста подробна е и библиографската справка за трудовете на българския възрожденец — около 10 български и съветски заглавия, и на изследванията за него от Л. В. Воробъов, Б. Пенев, В. Христу, Г. Константинов, Гр. Грозев, Н. Кондарев, М. Димитров, Т. Павлов. Посочени са и две библиографии (С., 1948; Плевен, 1959)⁹³.

⁹¹ От Редакции. — Философская энциклопедия. Т. 1. М., 1960. Тиражът на Т. 1 е 55 000 екз., а на Т. 2, където попада терминът „Каравелов“ — 69 500 екз.

⁹² Болгарская философская и общественная мысль. — Философская..., с. 181.

⁹³ Каравелов. — Философская энциклопедия. Т. 2. М., 1962, 455 — 456.

През 1963 г. излиза второто издание на енциклопедическия речник, този път в два тома. „В последните години — пишат съставителите му — в редакцията му се получиха много читателски писма с пожелание за ново издание на речника в по-стегнат вид, но не за сметка на пълнотата на словника, с обновени материали и по възможност със засилен справочен характер.“⁹⁴ Именно такава задача си поставят и съставителите му. Авторите на термините „България“ и „Каравелов“ не са посочени. Както и в първото издание Каравелов не е включен в първия термин, липсва и Раковски⁹⁵. В самостоятелния термин е представен като „български писател, участник в националноосвободителната борба против турското иго“. Учи в Москва. Председател е на БРЦК от 1870 до 1873 г., а през 1874 г. се оттегля от политическа дейност. Основоположник е на реализма в българската литература. От произведенията му конкретно спомената е само „Крива ли е съдбата“⁹⁶.

От 1966 г. започва да излиза „Украинският съветски енциклопедичен речник“, който си поставя подобна задача като енциклопедичния. И в него в термина „България“ имената на Раковски и Каравелов липсват⁹⁷. В неголемия по обем термин „Каравелов“ българският възрожденец е представен като писател и обществен деец, един от организаторите и ръководителите на националноосвободителното движение на българския народ и един от основоположниците на критическия реализъм в българската литература. От произведенията му на руски, сръбски и български са посочени „Войвода“, „Дончо“, „Българи от старо време“. Превеждал е произведенията на Шевченко и М. Вовчок. В това издание също е допусната грешката, че е завършил Московския университет⁹⁸. Термините са без подписи на авторите.

Важен момент в развитието на съветската славистика през 60-те години е издаването на два университетски учебника по история на южните и западните славяни — през 1966 г. от Киевския университет и през 1969 г. от Московския.

В киевското издание автор на очерка за националноосвободителното движение на българския народ е един от големите изследвачи на това движение С. И. Сиделников. За Каравелов той пише във връзка със създаването на БРЦК и го представя като виден български писател и публицист, издател на вестниците „Свобода“ и „Независимост“ и техен редактор. На страниците им той води пламенна революционна пропаганда. Около „Свобода“ се обединява българската емиграция от Сърбия и Румъния. „С не по-малка енергия — пише авторът — Каравелов провежда практическата работа по обединението на всички демократични и прогресивни сили на народа“⁹⁹. Той възприема предложението на Левски за общ конгрес с цел изясняване на спорните въпроси между различните течения. На това събрание през април — май 1872 г. се създава БРЦК. След смъртта на Левски и задълбочаването на кризата в революционната организация Л. Каравелов се оттегля от БРЦК и минава на буржоазно-просветителски позиции. В хронологическата таблица са посочени годините, през които живее Каравелов, а за 1869—1876 г. е

⁹⁴ От Редакции. — Энциклопедический словарь в двух томах. Т. 1. М., 1963. Тиражът на изданието е 400 000 екз.

⁹⁵ България. — Энциклопедический. . . , с. 63.

⁹⁶ Каравелов. — Энциклопедический. . . , с. 460.

⁹⁷ България — Український радянський енциклопедичний словник. Т. 1. Київ, 1966, с. 211. Тиражът на изданието е 75 000 екз.

⁹⁸ Каравелов. — Український. . . Т. 2. Київ, 1967, с. 44.

⁹⁹ Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1966, с. 157. Тиражът на изданието е 3500 екз.

отбелязано, че е съществувал БРЦК с най-видни представители Левски, Каравелов и Ботев¹⁰⁰.

Московският учебник идва в отговор на обсъжданията на славистичните въпроси и преподаването им във висшите учебни заведения, състояли се през 1962 г. в Москва и 1963 г. в Киев на срещите на съветските слависти преподаватели. По същество това е нов, различен от изданието от 1957 г. учебник. Написан е от членовете на Катедрата по история на южните и западните славяни към Историческия факултет на МГУ и сътрудници от други московски институти и съветски университети¹⁰¹. Автор на XIII глава „България в края на XVIII — 70-те години на XIX в.“ е И. Н. Частухин. При окончателното ѝ оформяне се включва и Л. В. Горина. Там за Л. Каравелов се казва, че учи в Москва и изпитва влиянието на революционерите демократи и славянофилите, а във вестниците си „Свобода“ и „Независимост“ пропагандира идеите за освобождение чрез революция. По негова и на Левски инициатива през октомври 1869 г. се създава БРЦК, който на общото си събрание през пролетта на 1872 г. приема устав и програма, изработени в съответствие с проектите на Левски и Каравелов. Тогава Каравелов е избран за председател на комитета. След гибелта на Левски той започва да се съмнява в успеха на прилаганата от него тактика и преминава от революционни към просветителски позиции и дейност, а самият комитет изпада в дълбока криза¹⁰². В параграфа „Културата на Българското възраждане“ авторът отбелязва огромното значение на вестниците на Раковски, Каравелов и Ботев за пробуждането на националното самосъзнание и определя Каравелов като голям прозаик, който в „много повести и разкази правдиво показва турските насилия и зверства, експлоататорската антинародна същност на богатите, борбата на българите за освобождение, бита и нравите им“. От произведенията му са посочени „Крива ли е съдбата“, „Войвода“, „Българи от старо време“, „Маминото детенце“¹⁰³.

През 70-те години трето издание претърпява БСЭ. В процеса на подготовката му, който протича успоредно с издаването на първите национални съветски енциклопедии и първите съветски енциклопедии по отделните науки, във всички републики, в различни научни учреждения, институти, държавни, профсъюзни и комсомолски организации, в предприятия, творчески обединения, висши учебни заведения, библиотеки, музеи и пр., беше изпратен за обсъждане проектът за словника. При окончателното комплектуване на словника бяха отчетени и постъпилите над 3000 отзива, съдържащи повече от 50 000 предложения. „Това позволи да се подобри подборът на думите, да се обогати словникът с термини, които отразяват нивото на съвременната наука.“¹⁰⁴

И в третото издание на БСЭ автор на очерка по история в термина „Болгария“ (до Освобождението) е С. А. Никитин, а на литературата — Д. Ф. Марков. Никитин е автор и на раздела „Обществени науки“ от същия термин. В съответствие със съвременните постижения той представя Каравелов като един от видните дейци на БРЦК. В развитието на българската философия през Възраждането Каравелов е изтъкнат като един от идеолозите на революционната демокрация наред с Левски и Ботев, които „утвърждават материалистическото течение в българската философия“.

¹⁰⁰ Пак там, с. 406.

¹⁰¹ История южных и западных славян. М., 1969, 3 — 4. Тиражът на учебника е 18 000 екз.

¹⁰² Пак там, с. 265 сл.

¹⁰³ Пак там, с. 269, 270.

¹⁰⁴ От Редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1970. Тиражът на изданието е 630 000 екз.

Историческите му възгледи не са разгледани. Очертано е мястото на Каравелов, Раковски, Левски и Ботев в развитието на българската икономическа мисъл през Възраждането. Интересът им към политикономията е мотивиран с потребностите на участието им в борбите за национално освобождение и с разработването на политическата им програма. В раздела за възрожденската литература Каравелов е споменат като един от прозаичите. Сред литературата по проблемите са посочени съчиненията на Ж. Натан „Икономическа история“ (руският превод от 1961 г.), лекциите на Д. Косев и статията му „Към историята на революционното движение в България 1867—1871“ (1958), сборникът с изследвания на С. А. Никитин „Очерки истории южных славян и русско-балканских связей 50—70-х гг.“ (М., 1970) и „Славянские комитеты в России“, тритомната академична „История на България“ и съветската академична „История Болгарии“¹⁰⁵.

Терминът „БРЦК“ с автор М. А. Бирман почти изцяло дублира съответния термин от СИЭ. В литературата са посочени съчиненията на А. Бурмов и на С. И. Сиделников „Борьба течений в первом Болгарском революционном комитете“ (Харьков, 1962)¹⁰⁶.

За разлика от СИЭ в третото издание на БСЭ терминът „Каравелов“ е разработен от И. М. Шептунов. Веднага трябва да се отбележи, че наред с термина от същия автор в КЛЭ това е най-пълното изложение от подобен род за Каравелов в съветско енциклопедично издание. В него са представени в синтезиран вид основните възгледи на автора от очерка му от 1958 г. и застъпвани в по-нататъшните му изследвания. Той ширира жизнения път на Каравелов до пристигането му в Москва, отчита влиянието на славянофилите върху формирането на мирогледа му, но смята, че в много по-голяма степен са му повлияли революционерите демократи, произведенията на Гогол, Некрасов, Шевченко, Тургенев, М. Вовчок. От съчиненията му са отбелязани „Войвода“, „Памятники. . .“, „Страницы. . .“, вестниците „Свобода“ и „Независимост“. Добре са представени сръбският и букурещкият период от живота му. В Букурещ сътрудничи с българските революционери демократи, член е на БРЦК, а от 1872 г. и негов председател, автор на програмата на комитета. Той не вярва в обещанията на турското правителство за реформи и в острите си публицистични произведения от това време призовава към революция. Художественото творчество на Каравелов се отличава „с органическата си обвързаност с националноосвободителната антифеодална борба, със създаването на образа на положителния герой-борец, творческото възприемане на народната поезия, съчетанието на революционно-романтични мотиви с реализъм“. Каравелов е представен като основоположник на критическия реализъм в българската литература, а литературнокритическите му статии поставят началото на българската материалистическа естетика. От произведенията му на светския читател се препоръчват българското тритомно издание и второто издание на руски език (1954). От изследванията за живота, дейността и литературното му наследство са посочени очеркът на Шептунов, монографиите на Л. Воробьев (1962), М. Димитров (1959) и Кр. Шарова — „Любен Каравелов и българското освободително движение 1860—1867“ (С., 1970), и на И. Конев — „Белетристът Каравелов“ (С., 1970), отчетени са най-добрите постижения на българското и съветското каравелознание до момента, включително и най-новите изследвания¹⁰⁷.

¹⁰⁵ България. — БСЭ. Т. 3. М., 1970, стлб. 1425 — 1426, 1462, 1465, 1470.

¹⁰⁶ Болгарский революционный центральный комитет. — БСЭ. Т. 3, стлб. 1501 — 1502.

¹⁰⁷ Каравелов. — БСЭ. Т. 11. М., 1973, стлб. 1109 — 1110.

Второ издание през 70-те години претърпя и Украинската съветска енциклопедия, този път на руски език, в 12 тома. В термина „България“ авторът на историческата част — украинският българист П. С. Сохан — споменава Каравелов като един от идеолозите и организаторите на национално-революционното движение, продължител на делото на Г. С. Раковски. В раздела „Литература“ от същия термин Е. В. Шпиловская поставя Каравелов сред писателите, отразили в творчеството си „революционния устрем на поробените българи“¹⁰⁸.

Авторът на термина „БРЦК“ не е посочен. Комитетът е създаден по инициатива на Левски и Каравелов, но дейността на последния в него не е разкрита¹⁰⁹.

Терминът „Каравелов“ е написан от А. Д. Кетков. Маркиран е жизненият път на възрожденеца ни, „сътрудничил с Левски и Ботев“, взел участие в създаването на БРЦК и написал програмата му. От 1872 г. Каравелов е председател на комитета. „Потресен от трагичната гибел на В. Левски, през 1873 г. (sic!) излиза от състава на комитета и се оттегля от активна борба.“ Материалист във философските си възгледи, той е един от основоположниците на критическия реализъм в българската литература, автор на повече от 20 повести и разкази, писани на български, руски и сръбски език. От произведенията му са споменати „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Дончо“, „Българи от старо време“, „Маминото детенце“, преводите му на Шевченко и М. Вовчок. На читателя се препоръчват украинското издание на „Дончо“ (1953), руското издание на „Българи от старо време“ (1957), а от изследванията — монографията на Л. В. Воробьев и за първи път в подобно издание — библиографията „Любен Каравелов“, съставена от Л. П. Лихачова (М., 1954)¹¹⁰.

През 1976 г. излиза втората част на „Новая история“ под редакцията на Н. Е. Овчаренко, предназначена за студентите от историческите факултети на педагогическите институти. Автор на главата „Создание буржуазных национальных государств на Балканском полуострове и их развитие в 1871—1900 гг.“ е В. Г. Карасьов. Той пише за Каравелов във връзка със създаването на БРЦК и дейността му и като председател на комитета. След гибелта на Левски и масовите арести на членовете на организацията „Л. Каравелов, усъмнил се в успеха чрез революционна борба, изоставя организацията и преминава на просветителски позиции“¹¹¹. Литература за България не се посочва. Липсват събития от българската история и в общата хронологическа таблица, приложена в края на учебника.

Това е почти последното включване на Каравелов и изобщо на славянската проблематика в съветските учебници по нова обща история.

През 1978 г. излиза от печат учебникът на видния съветски литературовед, ленинградски българист В. Д. Андреев „История болгарской литературы“. Той е предназначен за „студентите от специалните отделения по славянска филология, а също и за студентите от неспециализираните отделения на филологическите факултети в университетите и педагогическите институти, в които се изучават езиците и литературите на задграничните славянски народи“. Авторът вижда задачата си в написването на аналитичен преглед на историята на българската литература с изтъкване на особеностите на историческото ѝ развитие, връзките ѝ с останалите славянски литератури и мястото и ролята ѝ в европейския литературен процес; в разкриването на

¹⁰⁸ България. — УСЭ. Т. 1. Киев, 1978, с. 512, 514. Тираж 50 000 екз.

¹⁰⁹ БРЦК. — УСЭ. Т. 1, 516 — 517.

¹¹⁰ Каравелов. — УСЭ. Т. 4. Киев, 1980.

¹¹¹ Новая история, 1871—1917. Ч. 2. М., 1976, с. 170. Тираж 110 000 екз.

идейно-естетическото съдържание на творчеството на най-значимите български литературни творци¹¹². В този учебник, който има до голяма степен характер на научно изследване по редица проблеми, В. Андреев е отчетел постиженията на своите предшественици — български и съветски учени, включително на изследвачите на Каравелов.

Освен бележите за Каравелов и неговото творчество, срещащи се многократно в раздел втори „Литература българското Възрождения (вторая половина XVIII в. — 1870-те годы)“, Андреев посвещава на възрожденца ни отделен, доста обемен очерк. Каравелов е охарактеризиран като „изтъкнат обществен деец, мислител, революционер, публицист, писател“. Кратко, но категорично е представен животът му до заминаването му в Москва, очертани са факторите, които го оформят като личност: семейството му, една „патриархална среда, която обаче не е била чужда на напредничавите просветни идеи на времето“, училището — образованието му при „видните педагози просветители Н. Геров и Й. Груев“ и в гръцкото училище в Пловдив. „Рано породилите се граждански и патриотични чувства — заключава Андреев — го подтикват да записва народни песни и предания.“¹¹³ Разглеждането на московския, сръбския и румънския период от живота му е подчинено на изясняване на общественно-политическата обстановка в съответната страна, състоянието на идейно-политическата мисъл в нея и идеите, които Каравелов възприема, или под чието влияние се формира мирогледът и писателското му верую. Специално внимание е отделено на значението на възрожденца ни в общественно-политическия и културен живот на Русия и Сърбия, на отношението на властите към него. Подчертан е стремежът на Андреев да подири измеренията на живота на Каравелов в емиграция в контекста на задачите пред българското общество. Тази част от очерка прави силно впечатление с ерудицията на автора, с добре премислените оценки и с умело подбраната конкретна информация. Като цяло Каравелов е представен като революционер демократ, непоследователен докрай (има се предвид периодът след 1874 г.). Андреев се солидаризира с мнението на Л. Воробьев, че идеологията на Л. Каравелов „отразява първата степен от формирането на революционната демокрация в българското освободително движение.“¹¹⁴

За първи път в съветската наука, в издание от този тип, са разкрити връзките на Л. Каравелов с И. Прижов. Направен е сполучлив опит за оценка на значението на всяко едно идейно-политическо течение, с което Каравелов влиза в допир, за формирането на концепцията му за пътищата за разрешаване на актуалните проблеми на българската нация. От тези позиции и в тясна връзка с идеологията и идейно-естетическите възгледи на Каравелов в съпоставка с постиженията на предшествениците и съвременниците му в българската, руската, сръбската и украинската литература е коментирано литературното наследство на Каравелов. Според Андреев Каравелов литературът принадлежи в еднаква степен на трите родствени литератури не само защото пише на български, руски и сръбски, но и защото отразява в творбите си проблемите на българското, руското и сръбското общество от това време и търси в тях „близостта на общественно-политическите и литературно-естетическите стремежи на най-напредничавите хора в Русия, Сърбия и България“¹¹⁵.

¹¹² Андреев, В. Д. История болгарской литературы. М., 1978, 3 — 4. Тиражът на изданието е 9000 екз.

¹¹³ Пак там, с. 90.

¹¹⁴ Пак там, с. 94.

¹¹⁵ Пак там, с. 103.

В края на 70-те години трето издание претърпява учебникът по история на южните и западните славяни, издаван от МГУ. В създаването му участвуват преподаватели от Катедрата в МГУ, научни сътрудници от Института по славяноведение и балканистика при АН на СССР, преподаватели от Харковския университет и Калужския педагогически институт. Учебникът е съобразен с утвърдената от Министерството на висшето и средното специално образование на СССР през 1974 г. нова програма на Курса по история на южните и западните славяни за държавните университети на СССР¹¹⁶.

Автор на главата „България в края на XVIII — 70-те години на XIX век“ е С. И. Сиделников. Каравелов е представен в параграфа „БРЦК“ като председател на организираните през 1869 г. комитет и като издател на „Свобода“, която „в този период най-пълно изразява идеите на революционното течение в българското националноосвободително движение“. След създаването на комитета в Ловеч, който се превръща в „ръководен център на революционните комитети не само в България, но и извън пределите ѝ, БРЦК в Букурещ продължава „да съществува формално“. Присъединилите се към комитета буржоазни елементи усилват колебанията си след гибелта на Левски. По същото време „положението се усложнява и от това, че Каравелов постепенно започва да преминава от революционна борба към позициите на просветителството“. От текста се вижда, че макар и да не е дословно казано, мнението на автора е, че след гибелта на Левски по времето на кризата в организацията, Каравелов е в редиците точно на тези „колебаещи се буржоазни елементи“¹¹⁷.

За Каравелов се говори в главата „Културата на националното Възраждане“ във връзка с вестниците му, изиграли „голяма роля в развитието на просветата, науката и литературата“. Посочено е, че той е „родоначалник на критическия реализъм в българската литература“ и значението на руската литература за неговото формиране като писател. Сред произведенията му като най-важни са изтъкнати „Българи от старо време“, „Войвода“, „Дончо“ и „Мъченик“¹¹⁸.

През 1980 г. излиза първото издание на еднотомния „Енциклопедическият словарь“. Огромният тираж от 1 200 000 екземпляра се оказва недостатъчен и последват още две издания (1983 и 1984 г.). Информацията за Каравелов е една и съща и в трите издания. В термина „Болгария“ той не е споменат, тъй като изложението има най-общ характер¹¹⁹. В отделен термин е представен БРЦК — „1869 (1870 ?) — 76, организация (В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др.), ръководила националноосвободителната борба на българския народ против турското иго“¹²⁰. Поради ограничения обем съвсем лаконичен е и терминът „Каравелов“: „български обществен деец, писател, публицист и философ, оглавил през 1872—1875 г. радикално-буржоазното крило на БРЦК, на който е член“. Че е председател на комитета не се говори, но е отбелязано, че е автор на програмата, основоположник на критическия реализъм в българската литература. От съчиненията му са открити „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Българи от старо време“¹²¹.

¹¹⁶ Срв. Програма курса „Истории южных и западных славян“ для государственных университетов, спец. история. М., 1975.

¹¹⁷ История южных и западных славян. М., 1979, с. 568 сл. Тиражът на изданието е 15 000 екз.

¹¹⁸ Пак там, с. 276, 277.

¹¹⁹ Энциклопедический словарь. М., 1980, с. 154.

¹²⁰ Пак там, с. 155.

¹²¹ Пак там, с. 549.

Този преглед на темата за Каравелов в съветските енциклопедични издания и общи курсове по хуманитарните науки¹²² показва трайното ѝ присъствие в тях независимо от обема и качествата на представянето. Върху тези два критерия за оценка винаги са оказвали влияние поне два решаващи фактора — състоянието на научните дирения и времето, в което са създадени. Веднага трябва да се отбележи, че със съвсем малки изключения, статиите в енциклопедиите и очерците в общите курсове дават много точна представа за степента на проученост на живота и делото на Каравелов в съответното време на излизането им. Някои от тях (например работите на Н. С. Державин, И. М. Шептунов, Л. В. Воробьев и В. Д. Андреев) имат достойнствата на важни етапи в развитието на съветското каравелознание.

В повечето случаи авторите са най-изтъкнати, водещи учени в съветската българистика, специалисти по Българското възраждане, по история на националноосвободителното и национално-революционното движение, на възрожденската култура, изследвачи на самия Каравелов. Този избор се отнася преди всичко за следвоенния период, когато израстват първите специалисти по Българското възраждане в съветската страна, когато с тази проблематика се заемат добре подготвени и утвърдени учени. Така през 50-те и началото на 70-те години почти във всички издания темата е разработвана от С. А. Никитин, чийто възгледи търпят сериозно развитие, и от И. М. Шептунов. Годишите, в които са писани, се долавят много ярко във всяка една от разглежданите статии с обществено-политическия климат и със състоянието на научните дирения в България и СССР. Съществена роля в популяризирането на живота и делото на Каравелов в съветската страна в довоенния период играят българските политически емигранти, особено Георги Бакалов.

Важно достойнство за разглежданите тук материали е, че дори когато плащат дан на времето — най-вече в годините на култа към личността — техните автори проявяват подчертан стремеж да представят на съветския читател най-новото и най-доброто от проучванията на изследователите към този момент. В отделни случаи информацията по съществуващата и новоизлизащата литература има почти оперативен характер. Така е в двутомната „История Болгарии“, в „Очерки истории болгарской литературы X—XX вв.“, в енциклопедиите и общите курсове от 70-те години.

От края на 50-те години, успоредно с началото на изживяването на последиците в хуманитарните науки от култа към личността и с целенасочените изследвания върху Каравелов в съветската наука, с дискусията сред българските учени по идеологията на Каравелов, в съветските общи курсове и енциклопедични издания започва превъзможването на крайните оценки, налице са опити за преодоляване на продължилото десетилетия преднамерено противопоставяне на Каравелов на Ботев и Левски не в негова полза, на отнасянето му към буржоазните идеолози изобщо, към радикалите, към либералите, не и към революционерите демократи или поне революционери. Постепенно се изживява и схващането, че Каравелов (пак за разлика от Ботев и Левски) не вярва в силите на народните маси, разчита преди всичко на външната помощ и я търси в лицето на сръбските управляващи среди. Вече през 70-те години, след изследванията на Л. В. Воробьев, Каравелов е представян и със своите философски възгледи, т. е.

¹²² Тъй като се оказаха недостъпни, в обзора не са включени следните издания: Настольный энциклопедический словарь. М., 1926; Новая история в документах и материалах. Под ред. Н. М. Лукина и В. М. Далина. М., 1934; Краткая советская энциклопедия. М., 1943, II изд. М., 1948; Краткий очерк истории философии. М., 1940.

наблюдава се явно разширяване на информацията за него в разгледаните издания, отчита се и му се признава изявата като учен от българската възрожденска епоха. Засилва се стремежът за добре аргументирани и премислени, научно обективни оценки; без да се изпада в една или друга крайност, да се види явлението Каравелов в условията, които са го породили, и неговото въздействие върху тях; научнообосновано да се определи истинското му място в обществено-политическия, научния и културния живот на Русия, България и Сърбия, а също и за първи път да се покаже дейността му след 1874 г. Публикации от 70-те години и началото на 80-те години също не са лишени от някои слабости, но те дават облика на развитието на темата в енциклопедичните издания и общите курсове.

Тези съветски издания достигат до извънредно широк кръг читатели в съветската страна и извън нейните предели. За това свидетелствува не само големият им тираж, увеличаващ се с всяко следващо издание, но и авторитет, с който се ползват сред милионите читатели. Така чрез тези издания съветските учени предоставят своевременна и отговаряща на последните постижения на науката информация за Любен Каравелов и неговото дело, за изследванията върху него, на масовия читател не само в СССР, но и зад граница. Те се превръщат в компетентен посредник при запознаването на чуждестранния читател с една от най-ярките личности на Българското национално възраждане